T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

İSMAİL FERİD'İN MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ

Ayşe Elvan BİLGİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ

Konya 2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

KONYA

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşe Elvan Bilgir		
	Numarası	108102031003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	İsmail Ferid'İn Materyalizm Eleştirisi		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
Ayşe Elvan Bilgir

İmzası

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşe Elvan Bilgir
	Numarası	108102031003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bayram Dalkılıç
	Tezin Adı	İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "...İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi"...... başlıklı bu çalışma.13./.03./..2017... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1		Prof. Dr. Bayram Dalkılıç	[signature]
2		Prof. Dr. Naim Şahin	[signature]
3		Yrd. Doç. Dr. Yakup Akyüz	[signature]

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ayşe Elvan Bilgir		
	Numarası	108102031003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bayram Dalkılıç		
	Tezin Adı	İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi		

Tanzimat'la birlikte son dönem Osmanlı düşüncesine etki eden bazı fikir akımları olmuştur. Bunların en etkili olanlarından biri materyalizmdir. Materyalizmin bu dönemde Osmanlı'da ses getirmesine neden olan birçok eser bulunmaktadır. Louis Büchner'in "Krafft und Stoff" adlı eseri de bunlardan biridir. Bu çalışmada bir son dönem Osmanlı felsefecisi olan İsmail Ferid'in, Büchner'in söz konusu eserinde savunduğu materyalizmini eleştirisi incelenmiştir. Bu eleştiriler Tanrı-evren-insan münasebeti ve din- bilim çatışması meseleleri çerçevesinde ele alınmıştır.

İsmail Ferid'in temel eleştirisi, Büchner'in madde ve kuvvetin ezeli ve ebedi oldukları fikrinden yola çıkarak, metafizik bir yorumla Tanrı'nın varlığını yadsımasına ve âlemde olup bitenleri tabiat kanunlarına bağlamasına itirazları çerçevesindedir.

İsmail Ferid, madde, kuvvet, hareket gibi unsurların ezeli ve ebedi olmadığını, âlemin bir yaratıcının kudreti olmadan oluşamayacağını, belirtmektedir. Tüm Tanrı-âlem- insan münasebetini bu düşüncesi üzerine kurmuştur. Bir din felsefesi problemi olarak Tanrı'nın varlığının delillerinden hudûs delilini

benimsemiştir. Eleştirilerinin nihai amacı olarak insanlara peygamber gönderilmesi meselesini, mucizenin varlığını ispatlamaya çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: Materyalizm, vülgermateryalizm, son dönem Osmanlı düşüncesi, tabiatçılık, atomculuk.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ayşe Elvan Bilgir	
	Student Number	108102031003	
	Department	Philosophy and Sciencies of Religious / Philosophy of Religion	
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X
		Doctoral Degree (Ph.D.)	
	Supervisor	Prof. Dr. Bayram Dalkılıç	
	Title of the Thesis/Dissertation	İsmail Ferid's Critique to Materialism	

There were many movement of idea which influenced last years of Ottoman thought. Materialism is one of the most effective among these. Materialism was created a tremendous impression thanks to the fact that there were many works. Louis Büchner's "Matter and Power" is one of the most influential among these. And then, this work analyzed İsmail Ferid's critics of "Matter and Power" by Louis Büchner. İsmail Ferid's critic has tackled with as part of God- cosmos- human relationship and conflict of religion and science.

Büchner considered that matter and power have eternal and immortal. He argued that cosmos exists for law of nature and he ignored existence of God. İsmail Ferid objected to Büchner's those ideas.

İsmail Ferid pointed out that cosmos haven't come into existence without God's strenght; some compenents such as matter, power and movement haven't to eternal or immortal. He explained God- cosmos- human relationship on that thought. He embrased "hudus" credential as a problem of religious philosophy. He demostrated that prophethood problem and existince of miracle.

Key words: materialism, vulgermaterialism, late Ottoman thought, naturalism, atomism.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Günümüzde bir felsefe geleneği kuramamamız belli başlı problemlerimizdendir. Modern felsefe çalışmalarımızın genelde son dönem Osmanlı felsefe çalışmalarında olduğu gibi bir etkiye tepki yahut sadece çeviri yapma şeklinde devam ediyor olması, bu problemin aşılamadığının göstergesidir.

Bir medeniyetin farklı bir medeniyetle karşı karşıya kalması söz konusu olan batılılaşma süreci, felsefe ve bilimde yaşadığımız bu durumun sebeplerindendir. Felsefe anlayışlarını; o toplumların din, siyaset, ekonomi, fizik gibi bir çok inanç ve bilgi sistemleriyle birlikte değerlendirebilirsek; etkiye tepkide bulunmaktan ziyade kendi düşünce dünyamızı daha sağlıklı bir şekilde kurabiliriz.

Bu çalışmamızın amacı, bir toplumun farklı düşünce akımlarıyla ilk karşılaşmasının yarattığı etkileri doğru değerlendirip kendi düşünce dünyamıza güvenerek bir felsefe geleneği oluşturmamıza katkıda bulunmaktır.

Çalışmamızın konusu, İsmail Ferid'in, Louis Büchner'in "Kraft und Stoff" adlı eserine bir eleştiri niteliğinde yazdığı "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" eserinde yer alan materyalizmi eleştirisidir.

Çalışmamızın giriş kısmında "Osmanlı Düşünce Dünyasında Materyalizm ve Etkileri" başlığı altında sırayla "Osmanlı Kültür Çevresi Dışında Materyalizm", "Osmanlı Düşünce Dünyasına Materyalizmin Girişi", "Son Dönem Osmanlı Materyalizm Taraftarlarının Görüşleri", "Son Dönem Osmanlı Materyalizm Karşıtlarının Görüşleri"nden bahsettik.

Birinci bölümde, İsmail Ferid'in felsefi görüşlerinin temellerini ve Louis Büchner'in "Kraft und Stoff" adlı eserine İsmail Ferid'in bir reddiye olarak yazdığı "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eserdeki eleştirilerinin genel çerçevesi ve gerekçelerini tespit ettik. Ayrıca İ. Ferid'in madde, kuvvet, hareket ve bunlar arasındaki ilişkiler hakkındaki görüşlerini anlatmaya çalıştık.

İkinci bölümde, Tanrı, âlem, insan münasebeti çerçevesinde İsmail Ferid'in materyalizm eleştirilerini incelemeye çalıştık. İlk olarak âlemin, canlıların ve insanın varoluşu hakkında Büchner'in ortaya attığı fikirleri ve İ. Ferid'in bu fikirlere eleştirilerini ele aldık. Ardından bir Din Felsefesi meselesi olarak Büchner'in "tabiat kanunu" fikrine karşı İ. Ferid'in "hudûs delili" ni nasıl temellendirdiğini göstermeye

çalıştık. İ. Ferid'in Tanrı- insan ilişkisi anlayışını, insan görüşü, ruh, irade gibi unsurlar çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık. Son olarak İ. Ferid'in peygemberlik, mucize konularına yaklaşımını inceledik.

Yüksek lisans ders ve tez aşamasında gerekli olan felsefi, eleştirel bakış açısını kazanmam için dersleri ve davranışlarıyla bana önderlik eden Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM, Prof. Dr. Naim ŞAHİN ve Prof. Dr. Mehmet AKGÜL hocalarıma; bu tezin konusunu bana öneren ayrıca fikri ve psikolojik yardımlarını benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ'a teşekkür ederim. Son olarak ilkelerinden ödün vermeden beni yetiştiren aileme minnetlerimi sunarım.

Ayşe Elvan BİLGİR
Konya-2017

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Hz. : Hazreti

(S.a.v.): Sallallahu Aleyhi Vesellem

s. :Sayfa

sa. : Sayı

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

OSMANLI DÜŞÜNCE DÜNYASINDA MATERYALİZM VE ETKİLERİ

I. Osmanlı Kültür Çevresi Dışında Materyalizm

Varlık felsefesi (ontoloji) ve teoloji medeniyetlerin Tanrı, insan ve evren tasavvurlarını anlamamızda bize yardımcı olan unsurlardır. Gündelik yaşamımızda farkında olalım ya da olmayalım her medeniyetin kendine has bir ilk ilke kabulü bulunmaktadır. Bu ilk ilke "herşeyin yaratılmış olduğu cevher" anlayışı o medeniyetin Tanrı, insan ve evren arasındaki tüm bağlarını anlamlandırma yöntemini etkilemektedir. Böylelikle bilim, siyaset, ahlaki ve içtimai hayat vb. alanlardaki yapıp etmelerin köklerini ontoloji ve teolojide bulabileceğimizi söyleyebiliriz.

Varlık felsefesi, Osmanlıca "mebhas-ı vücut", Fransızca "ontologie", İngilizce "ontology" denilen felsefenin varlıkla uğraşan alanıdır. Kavram olarak varlık, bizim duyularımızdan ve tarihsel süreçlerden bağımsız olarak varolan varlıktır. Varlık felsefesi işe şu soruları sormakla başlar: "Varlık var mıdır? Varsa ne olarak vardır? Varlığın türleri nelerdir? Acaba yalnızca uzay ve zaman içinde yer alan maddi-fiziksel varlıklar mı vardır, yoksa bu tür özelliğe sahip olmakla birlikte başka türden bir varlığa sahip gibi görünen tinsel-zihinsel varlıkların da varlıklarından söz edilebilir mi?"[1] Varlık felsefesi varlığın özünü, sebeplerini, ilk ilkelerini araştırmaktadır. Varlıkla ilgili bu sorulara cevap arayanların bir kısmı materyalizm düşüncesini oluşturmuşlardır.

Osmanlıca "maddiye", "maddiyyun"; fransızca "matérialisme"; ingilizce "materialism" olarak kullanılan materyalizm kavramı Türkçede de "özdekçilik", "maddecilik", "maddeselcilik" olarak karşımıza çıkmaktadır. "Materyalizm, gerçekliğin nihai bileşenlerinin madde veya fiziksel ögeler, element ve süreçler olduğunu belirten genel bir teoridir. O, monizmin bir formudur, çünkü doğada

---

[1]Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş, Vadi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 86.

varolan herşeyi fiziksel ya da maddesel bir şeye indirgenebilir olarak kabul eder."[2] Tinsel dünyayı reddeden materyalist teoriler ve tinsel dünyayı reddetmeyip inanç âlemi, profan âlem ayrımı yapan teoriler vardır.

Materyalizm dünyanın ezeliliğini ve ebediliğini, Tanrı tarafından yaratılmış olmadığını, zaman ve mekânda sonsuzluğunu kabul etmektedir. Bilinci maddenin bir ürünü kabul eden materyalizm, onu objektif dünyanın yansısı saymaktadır. Bundan ötürü dünyanın bilinebilirliğini kabul etmektedir.[3] Yani burada bilincin varlığı, maddenin varlığına bağlanmıştır. Maddenin olmadığı yerde bilinç olamayacaktır. Bu varsayılan belirlenim beraberinde insan ve Tanrı anlayışını şekillendirecektir.

İlk materyalist teoriler antik Hint, Çin ve Yunan köleci toplumlarında, astronomi, matematik gibi alanlardaki bilimsel bilginin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Antik materyalizmin (Lao Tsu, Van Çung, Çarvaka Okulu, Herakleitos, Anaksagoras, Empedokles, Epiküros ve diğerleri) genel çizgisi, dünyanın maddeselliğini ve insan bilincinden bağımsız varlığını kabul etmesi yönündedir.[4] İnsanın doğanın bir parçası olduğu söylemi bazı kültür alanlarında bu anlamı taşımaktadır. Örneğin Çinli kendiliğinden özdekçi Van Çung (27-104), Konfüçyüsçülüğün ruhsal öğeyi dile getiren “li” kavramına karşı, evrenin temel ögesi olarak özdeksel öğeyi dile getiren “çi” kavramını çıkarmıştır.[5] Van Çung'a göre bütün varlıkların kaynağı, temel yapısı “çi” dir. İnsan da doğanın, eşdeyişle “çi” nin ürünüdür.

Doğa filozoflarının materyalizm anlayışı, ilk ilke (cevher, ilk madde) "arche" arayışlarında karşımıza çıkmaktadır. Yunan tabiat filozoflarında arkhé, varlığın yapısını teşkil eden, değişmenin altında değişmeyen yasa, her şeyin kendisinden oluştuğu şey anlamında kullanılmıştır. [6] İlk madde, hem “kozmolojik” bir ilke, hem de “ontolojik” bir ilkedir.

M.Ö. 6. y.y.'ın ilk yarısında yaşamış olan Thales'e göre ilk ilke "su"dur. Thales'in ilk Yunan filozofu olarak görülmesinin nedeni, dünyanın kökeniyle ilgili olarak, mitolojik unsur ya da bileşenlerden tamamen bağımsız, bütünüyle doğal bir açıklama ortaya koyan ilk kişi olmasıdır. O, fosilleşmiş deniz hayvanlarıyla ilgili keşfi yoluyla

[2]Edward Craig(editör), Routledge Encyclopedia of Philosophy, England,1998, s.171.
[3]M.Rosenthal, P. Yudin, Felsefe Sözlüğü, (çev.: Aziz Çalışlar), Sosyal Yayınlar, 1997, s.326.
[4]Rosenthal, Yudin, a.g.e., s.326.
[5]Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s.59
[6]Hüsamettin Erdem, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Hü-Er Yayınları, Konya, 2010, s.68-69.

her şeyin sudan çıkmış olduğunu düşünmüştür.[7] Thales'in öğrencisi Miletli Anaximandros (M.Ö. 550) ise ilk ilkeyi "apeiron" (sonsuzluk, belirsizlik) olarak tanımlamıştır. Bu görüşün Hint kökenli olduğu düşünülmektedir. Çünkü IV. nesil Hint filozoflarından Pravahana (yaklaşık M.Ö. 600), boşluğun her şeyin esası olduğunu ileri sürmüştür.[8]

Anaximandros'un öğrencisi Anaximenes'e göre (M.Ö. 580-520) ise ilk ilke "hava"dır. Anaximenes, ' bir hava" (soluk) olan ruhumuz -psykhé- bizi nasıl ayakta tutuyorsa, bunun gibi bütün evreni (kosmos) de soluk ve hava sarıp tutar,' demektedir. Böylece, ruh kavramı felsefede ilk defa ortaya çıkmıştır. Görüldüğü üzere burada bahsedilen ruh, insanın canlı vücudunu ayakta tutan, onu canlı kılan, onun cansız bir yığın olarak dağılmasını önleyen "şey"dir.

Herakleitos'a göre (M.Ö. 540-480) ilk ilke "ateş"tir. Ona göre evren sürekli akan bir süreçtir, değişmedir. Ateşin ilk madde (arkhé) olduğu düşüncesine de Herakleitos buradan varmaktadır. Örneğin bir tahtayı yakıp kemiren alevin, boyuna ilerleyen bir süreç olduğu görülür. Evren de böyle tükenmez canlı bir ateştir, sürekli bir yanma sürecidir.[9]

Elealılarda ise değişmeyen, yok olmayan bir varlık düşüncesi mevcuttur. Elea ve Milet Okullarından etkilenen Leukippos (M.Ö. 500) ve Demokritos'un (M.Ö. 460-360) atom öğretileri İlk Çağ'ın madde anlayışında bir dönüm noktası olarak atfedilir. Leukippos ve Demokritos, ana madde (töz) sorununa atom (atomos) kavramını ortaya atarak cevap buluyorlar. Özdek artık su, hava, ateş, vb. gibi belli bir nesneyle ifade edilmeyecektir. Atom adı altında, hepsinde ortak olan bir temelde genelleşmiştir.[10] Onlara göre atom, özdeğin bölünemeyen en küçük parçasıdır. Atomların büyüklük, şekil gibi nitelikleri farklılıklar gösterir. Atomlara atfedilen en belirleyici özellik, onların parçalanamaz oldukları iddiasıdır.

Materyalizm düşüncesinin önemli isimlerinden olan Demokritos'un atomculuğunun başlıca temelleri şöyledir: 1) Hiçten hiçbir şey çıkmaz. Varolan hiçbir şey, yok edilemez. Her değişme, parçaların birleşmesi ve ayrılmasından

---

[7]Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihine Giriş, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s.14.
[8]Erdem, a.g.e., s.50.
[9]Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.24.
[10]Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s.57.

ibarettir.[11] 2) Evrende hiçbir raslantı yoktur her şey zorunlu olarak meydana gelir. Evrende hiçbir erek mevcut değildir. Her şey mekanik bir nedensellik sonucu ortaya çıkar.[12] Yani belirli nedenler belirli sonuçları verir, bu öngörülebilir. 3) Atomlar ve boşluktan başka hiçbir şey yoktur. Geri kalan her şey sadece varsayımdır.[13] Bu anlayışa göre, atomların ve boşluğun oluşturduğu bir kurallar silsilesi kendiliğinden işlemektedir. 4) Atomlar sonsuz sayıdadırlar ve biçimleri de sonsuz bir çeşitlilik gösterir.[14] Bu temelde, atomlarla ilgili bilimsel bir veri elde edilmeksizin onun sonsuz çeşitlilikte olması gereği ifade edilmiştir. 5) Demokritos'a göre hareket, atomların temel özelliğidir. Onun zamanda bir başlangıcı yoktur. Atomlar boşlukta farklı hızlarla düşerler. Bu düşüşte büyük olanları küçüklerine çarparak onların yönlerini değiştirir. Böylece sonsuz bir vurma ve çarpmalar dizisi başlar. Sonuç olarak da etrafımızda gördüğümüz her şey bu çarpmaların ürünü olarak meydana gelir.[15] Görüldüğü üzere burada atomculuğun varsaydığı evrendeki neden sonuç ilişkisi, mekanik bir çarpmaya indirgenmiştir.

Epikuros (M.Ö. 341-270) ve Lucretius (M.Ö. 91-55) da temelde Demokritos'un atom fikrini kabul etmiş ve bu kuramı geliştirmişlerdir. Epikuros'a göre eşyanın bütün değişiklikleri içinde değişmeyen bir şey olmalıdır. Aksi takdirde yokluktan bir şey varlığa gelebilir veya bir şey yokluğa gidebilirdi. Boş mekan ve atomlar ezelden beri mevcutturlar. Bölünme, daima bir derece öteye götürüldüğü takdirde; sonunda artık bölünemez olan zerrelere yani atomlara varılır.[16]

Lucretius'a göre ise atomlar, "şeylerin başlangıçları", "ilkeler" i olarak adlandırdığı basit cisimlerdir. Atomlar, hiç bir kuvvet tarafından yok edilemezler. Sonsuza kadar bölünme olanaksızdır. Çünkü her cisim meydana geldiğinden daha kolayca ve daha kısa zamanda çözülmektedir.[17] Görüldüğü gibi, Lucretius şeylerin varlıklarını sürdürmelerini bölünmenin sonsuz olmamasına bağlamaktadır. De Rerum Natura adlı eserinde, birinci kitabında Lucretius, erekliliğin, sonsuza kadar işleyen

[11]Friedrich Albert Lange, Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi, (çev.: Ahmet Arslan), Gündoğan Yayınları, 1. cilt, Ankara, 1990, s.8.
[12]Arslan, a.g.e., s.93.
[13]Lange, a.g.e., s.10.
[14]Lange, a.g.e., s.11.
[15]Arslan, a.g.e., s.93.
[16]Mehmet Akgün, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.41.
[17]Lange, a.g.e., s.84.

mekanik etkinliğin özel bir halinden başka bir şey olmadığı düşüncesini ortaya atmıştır. İkinci kitapta, atomların daima hareket halinde olduklarını söylemiştir.[18] Üçüncü kitabında ise ruh görüşünü ortaya koymuştur. Can da ruh da cisimsel niteliktedirler ve en küçük, en yuvarlak, en hareketli atomlardan yapılmışlardır.[19] Görüldüğü gibi Lucretius'un bu görüşleri materyalisttir.

Aristoteles'in (M.Ö.384-322) madde anlayışına göre ise suretten ayrı mutlak bir madde yoktur. Her şey, bir maddeden ya da hammaddeden türeyen, biçim ya da gerçek olduğu gibi, daha yüksek biçimlere erişecek bir madde de olabilir.[20] Ona göre, maddesiz şekil, şekilsiz madde yoktur. Madde biçim olma imkanı demektir. Biçim maddenin fiilen varlığı, son gerçeğidir. Madde engelleyici biçim yapıcıdır. Biçim sadece görünüş, yani şekil değildir, aynı zamanda yoğuran güçtür.[21]

Stoa Okulu'nun kurucusu Kıbrıslı Zenon (MÖ. 262) 'dur. Stoalılara ait yazıların çok azı günümüze kalmıştır. Stoacılar'a göre madde çok çeşitli kuvvetlerle bezenmiştir ve ancak kuvvet sayesinde ne ise o şey olur. Kuvvetlerin kuvveti Tanrıdır. Tanrının etkinliği evreni hareket ettirir ve bu etkinlik bütün evrende kendini gösterir. Stoacılara göre madde tümüyle canlıdır. Tanrı evrenle özdeştir. Ancak harekette bulunan maddeden fazla bir şeydir.[22]

Görüldüğü gibi Orta Çağ düşüncesine kadar Antik Çin, Hint, Yunan düşüncelerinde materyalizm genelde atomculuk şeklinde görülmüştür. Varlıkların ilk nedeni, cevheri genelde ezelden beri var olduğu kabul edilen maddeye bağlanmıştır.

Orta Çağ düşüncesinde özdekçilik, adcılık (nominalism) ve kamutanrıcılık (panteizm) biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu iki anlayış da dinsel yapılı olmakla beraber, özdekçi bir eğilim taşımaktadırlar. Adcılık, genel kavramların nesnelerin adlarından başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir. Nesnelerden bağımsız varlıkları yadsımakla da dolaylı olarak tüm metafiziği yadsımış olmaktadır.[23] Özellikle Ockhamlı William (1270-1347) soyut kavramların gerçek olamayacaklarını, bunların sadece birer "ad" dan ibaret olduklarını, maddenin ise ayrı bir şey olarak düşünülebileceğini söylemiştir. William, akla dayanmış ve

[18]Lange, a.g.e., s.87.
[19]Lange, a.g.e., s.91.
[20]Will Durant, Felsefenin Öyküsü, (çev.: Ender Gürol), İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.88.
[21]Durant, a.g.e., s.88.
[22]Lange, a.g.e., s.58.
[23]Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s.62.

bilimsel bir metafiziğin mümkün olmayacağını savunmuştur.[24] Orta Çağ düşüncesinde atomculuğun sistemli bir materyalizme dönüşmediği görülmektedir.

Hıristiyan Orta Çağı'nın materyalist düşünürü olarak üzerinde duracağımız isim Autrecourtlu Nicholas (14. yüzyıl) 'dır. Nicholas'ın tezleri şunlardır: 1) Eğer tabiatı inceleseydik, kolayca kesin bilime varabilecektik. 2) Tanrıyı en yüksek varlık olarak düşünebiliriz, ama böyle bir varlığın var olup olmadığını bilemeyiz. 3) Evren sonsuz ve ezelidir; çünkü yokluktan varlığa bir geçiş düşünülemez.[25] Ona göre doğa olayları, birbirleriyle birleşen ve ayrılan atomların hareketinden başka birşey değildir. Bu görüşleriyle Nicholas'ın materyalizme yaklaştığı söylenebilir. Hıristiyan Orta Çağı'nda buna benzer nadir görüşler dışında materyalizmin sistemli olarak savunulmadığı görülmektedir.

Orta Çağ'dan sonraki dönemlerde, materyalizm düşüncesi Yeni Çağ düşüncesinin ortaya çıkmasıyla canlanmıştır. Çağdaş kültür tarihi, Klasik Antik Çağ düşüncesinin ve İncil'in görüşünün çözülmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu çözülme sürecinin habercisi adcılık olmuş, süreç Rönesans ve Reformla tamamlanmıştır. [26] 14. Yüzyılda bir çok Avrupa ülkesinden toprakların dörtte birinin Kilise'ye ait olduğu bilinmektedir. Haçlı Seferlerinin etkisiyle başlayan bir süreç bu durumu değiştirmiştir. Ulus devletlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla ekonomideki gelişmeler Kilise'nin maddi gücünü sarsmıştır.[27]

Osmanlı'nın yarattığı teolojik bunalım, Merağa- Semerkant-İstanbul'daki felsefe- bilim çalışmalarının yarattığı epistemolojik bunalım ve Batı Avrupa'da 15. Yüzyılda ortaya çıkan malumat bunalımı da Kilise dizgesinin kırılmasına sebep olan unsurlardandır.[28] Daha sonra Yeni Çağ'da değişen dünya görüşü, modern bilimin doğuşu, insanın evrene bakışını ve Tanrı tasavvurunu etkilemiştir.

A. Weber'e göre, gelenekçi felsefenin indüksiyon (endüksiyon-tümevarım) dediği, aksi bir deneyin yıkabileceği ve çoğu kez gereğinden az sayıda olgular hakkında karar veren, geçici bir sonuca varan basit bir saymadır. Yeni bilimin metodu

---

[24]Hasan Küçük, Antikçağ'dan Günümüze Sistematik Felsefe Tarihi, Kuşak Ofset, İstanbul, 1985, s.457.
[25]Alfred Weber, Felsefe Tarihi, (çev: H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s.179.
[26]Batıya Yön Veren Metinler I, (Derleyen Alev Alatlı), (çev: Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti), İstanbul, 2014, s.38.
[27]Gökberk, a.g.e., s.162.
[28]İhsan Fazlıoğlu, Modern Dünyada Bilgi ve Zihniyet adlı konuşmanın tam metni, İstanbul, 2011, s.8.

olacak olan indüksiyon ise en genel kanunlara yükselmek için, tek başına ve kötü gözlenmiş birkaç olay ile yetinmez; varlıkların incelenmesinde özenli davranarak, adım adım kanunlara yükselir. Anlaşıldığı üzere farklı bir mantık ve fizik temelli matematik anlayışına dayanan bilimsel bakış bu dönemde belirgin hale gelmiştir.

Yeni Çağ'da materyalizmin önemli temsilcilerinden İtalyan Filozofu Giordano Bruno'dan (1548-1600) söz edelim. Bruno'ya göre madde "mümkün" değildir. Gerçek ve etkin olandır.[29] Bruno, sonsuz, evren ya da Tanrı dediği şeye, madde adını da vermiştir. Lange'a göre Giordona Bruno, maddeyi, şeylerin gerçek özü olarak almaktadır. Bütün formları meydana getiren odur. Bu iddia materyalist bir iddiadır. Bundan dolayı, eğer sisteminin önemli noktalarında panteizme gitmiş olmasaydı, Bruno'yu tam bir materyalizm taraftarı olarak ele alabilirdik.

17.yy'da Fransa'da materyalizmin temsilcilerinden Pierre Gassendi'nin (1592-1655) görüşlerine de değinelim. Yeni Çağ'da materyalist bir evren görüşünün gerçek canlandırıcıları olarak kabul edilen Gassendi ve Hobbes, Descartes'in çağdaşlarıdır.[30] Gassendi, evreni düzenli bir bütün olarak kabul etmektedir. O, bu düzenin neden ibaret olduğunu ve evrenin bir ruhu olup olmadığını sorgulamaktadır. Gassendi şöyle düşünmektedir: Eğer "evren ruhu"ndan kastedilen Tanrı ise ve sadece Tanrı'nın varlığı ile her şeyi bir arada tuttuğu, yönettiği ve her şeye yaşam verdiğini söylemekle yetiniliyorsa, burada hemen hemen itiraz edilecek bir şey yoktur.[31] Fakat Gassendi'ye göre dünyanın diğer canlılar gibi büyüyen, duyan ve düşünen bir ruhu olduğunu kabul etmek, gerçek olaylarla çelişkiye düşmektir. Gassendi'nin atomlar, boşluk, sonsuza kadar bölünememe, atomların hareketleri vb. ile ilgili görüşleri Epiküros'un görüşleri ile aynıdır. Ancak Gassendi, atomlarda kabul ettiği ağırlık ve aşağı doğru çekim özelliklerini, onların içlerinde bulunan hareket etme yetisine özdeş kılmaktadır. Gassendi'ye göre atomların ilk hareket ettiricisi Tanrı'dır. Her şeyin ilk nedeni Tanrı'dır. Ancak Gassendi, bütün değişimleri meydana getiren ikinci dereceden nedenlerle de meşgul olmaktadır.[32] Bu değişimlerin ilkesi zorunlu bir şekilde cisimsel olmaktadır.

17.yy materyalizminin bir diğer temsilcisi Thomas Hobbes (1588-1679) ise daha

[29]Lange, a.g.e., s.141.
[30]Lange, a.g.e., s.142.
[31]Lange, a.g.e., s.156.
[32]Lange, a.g.e., s.157.

çok doğalcılığı ve materyalizmi ile anılır. Buradaki materyalizm, doğalcılıkla açıklanabilen mekanik bilimsel bir açıklama yöntemini ifade etmektedir.[33] Ona göre evren mekanik bir biçimde hareket eden parçacıklardan meydana gelmiştir. Hobbes'un materyalizmi metodolojiktir, felsefe bilgisi dediği bilginin maddi olanla ilgili olmasıdır. Hobbes, Kilise'nin resmi öğretisine de, Skolastik Aristotelesçiliğe de karşı bir evren açıklaması geliştirir.[34] O'nun düşüncesine göre madde, cisimdir. Hobbes, boşluk anlayışını da reddetmiştir.

Ampirist materyalist filozof Locke'a (1632-1704) göre; tözler, değişik özellikler ve bağlantılarla ilgili fikirler, bileşik fikirlerdir. Aslında biz tözleri, sadece ana nitelikleriyle biliriz. Bunlar da duyuların üzerine sesler, renkler gibi bırakmış oldukları basit izlenimlerin sonuçlarıdırlar. Bu ana nitelikler birbirleriyle bağlantı içinde göründükleri için bizde bir töz fikri doğar.[35] Locke, insanın her türlü etkinliğinin, duyularının etkinliğinden çıktığını söylemektedir. Ancak duyuların verdiği malzemeyi toplayan şeyin madde olup olmadığı, onun düşünüp düşünmediği sorununu ele almamıştır. Maddenin düşünme yeteneğine sahip olmadığını ileri sürenlere karşı Locke, yüzeysel bir biçimde, düşünen bir maddenin varlığının olanaksız olduğunu iddia etmenin, dinsizce bir şey olduğunu söyler. Lock’a göre eğer Tanrı istemiş olsaydı, mutlak kudretinden ötürü, düşünebilecek bir maddeyi yaratabilirdi.[36] Yani Locke’un madde anlayışına göre maddenin düşünme yetisinin olması Tanrı düşüncesiyle ters düşmemektedir.

Yeni Çağ’ın düşüncesi, Rönesans'ın etkileriyle ortaya çıkan bir dizi değişimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin materyalist eğilimi; maddenin bir ruhu, düşünme yetisi, zekası olup olmadığı sorularıyla şekillenmiştir. Maddenin bir zeka ve düşünme yetisine sahip olmasının Tanrı’nın varlığıyla çelişeceğini düşünen düşünürler olduğu gibi bunun Tanrı’nın varlığıyla çelişmediğini düşünen düşünürlerde olmuştur. Şüphesiz burada, kendi aklına güvenerek bir fikir ortaya koyma ve evreni anlama çabası yatmaktadır. Maddenin mahiyetini anlamak, insan-evren-Tanrı ilişkisi çerçevesinde yeni ve sağlıklı bir düşünceye varmak için temel bir

---

[33]Ali Taşkın, Metin Becermen, Rönesans Yeniçağ ve 19. Yüzyıl Felsefesi Tarihi, Sentez Yayıncılık, Ankara, 2013, s.79-80.
[34]Taşkın, Becermen, a.g.e., s.81.
[35]Lange, a.g.e., s.189.
[36]Lange, a.g.e., s.203-204.

uğraştır.

Materyalizmin 18. yüzyıldaki gelişimi mekanik, fizik vb. bilim dallarından destek almıştır. Materyalizm 18. yüzyılda, laikleşen, bilimin gitgide olguların ve deneyin denetimine girdiği bir toplumda yeniden canlanma fırsatı bulmuştur. Bilimsel düşüncenin oluşumu, entelektüel elit arasında materyalizmin gelişmesini desteklemiştir.[37] 18. yy'da İrlanda'da materyalizmin temsilcisi olan John Toland'ın (1670-1721) madde ile ilgili temel tezi maddenin hareketli olmasıdır. Madde, Toland'a göre Descartes'ın cansız ve hareketi aşkın bir tanrısal varlıktan alan "yer kaplayan cevher"i değildir. Madde, aktif cevher, kuvvet ve enerjidir. Başlangıçta ve zorunlu olarak aktif olan madde, hareketini başka yerden almaz; hareket onun asli ve ayrılamaz özelliğidir; tıpkı yer kaplama ve nüfuz edilemezlik gibi.[38]

18. yy'da Fransa'da materyalizmin temsilcilerinden biri de Julien Offroy de la Mettrie (1709-1751)'dir. O'na göre gerçek olan madde hareketten ayrı değildir. Hareket onun kendine ait özelliklerinden biridir.[39] La Mettrie, insanın maddi bir makine olduğunu kabul ederken, Descartes'ın mekanizminden hareket etmiştir.

18. yüzyılda İngiltere'de materyalizmin temsilcilerinden olan David Hartley'e (1704-1757) göre ise düşünen süje bizzat beyin değildir, ruhtur. Fakat bu, maddi cevherden esas itibariyle başka bir cevher gibi düşünülemez. Beynin düşünce üzerindeki etkisi, en iyi gözlenmiş olaydır. Madde ile ruh arasında, öz değil, derece farkı vardır. Çünkü özce zıt cevherler arasında etkileşim mümkün değildir.[40] Hartley'e göre ışık maddedir. Işık, sonsuz derecede hafif, ince, kavranamazdır ve maddeden bir parçadır.[41] Hartley, burada maddeyi derecelendirerek tüm varlık alanını açıklamaya çalışmıştır.

Diderot, Fransız Aydınlanmasında Hristiyanlığın dogmalarına en sert saldırıları yapmış olan isimlerden biridir. Onun eleştirileri Ansiklopedi'de dile getirildiği için, yayılıp, Kilise otoritesinin sarsılmasında büyük rol oynamıştır. Diderot, Tanrı kendisine inananların düşündükleri gibi ise, böyle bir Tanrı'nın olmaması daha iyi olurdu; der. Son zamanlarında materyalizmin sınırlarına yaklaşınca, Tanrı

---

[37]A Baudart vd., Felsefe Tarihi Aklın Zaferi, (çev: İsmail Yerguz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.21.
[38]Weber, a.g.e., s.283-284.
[39]Akgün, a.g.e., s.46.
[40]Weber, a.g.e., s.284.
[41]Weber, a.g.e., s.284.

varsayımını bırakmıştır.[42] Denis Diderot'a (1713-1784) göre sadece kainat mevcuttur. Ona göre, dimağ ve hatta dünya kendi kendine çalışan bir piyanodur. Ancak, bu düşüncelerine rağmen, Diderot bir materyalist değil, daha çok bir panteisttir.[43] O, Tanrı kavramı yerine doğa kavramını koymuştur.

Helvetius (1715-1771) ise ahlak teorisinde materyalist olan Aydınlanmanın önemli bir düşünürüdür. Helvetius, bilgilerin elde edilmesi hususunda Condillac (1715-1780) gibi duyumcudur. Ahlak teorisinde ise maddecidir. Ona göre iyilik ve kötülük izafi kavramlardır. Bencillik bütün amellerimizin ölçüsüdür.[44] Ona göre acı ve haz insan davranışlarını etkileyen en önemli iki unsurdur.

18. yüzyılda Fransa'da materyalizmin en ateşli savunucularından biri de Baron d'Holbach (1723-1789)'tır. Ona göre hakikatte ebedi madde ve bu maddenin hareketinden başka hiçbir şey yoktur. Tabiatüstü varlıklar, sadece bizim muhayyilemizin eserleridir.[45] Joseph Priestley (1733-1804) ise ruhun cisimselliği üzerinde durmuştur. Priestley'e göre eğer ruh yer kaplamayan bir cevherse, bu gerçekte mekanda olmamasındandır. Çünkü mekanda olmak, ne kadar küçük olursa olsun, onun bir kısmını kaplamaktır. O halde ruh bedende değildir. Bu Descartesçı spiritüalizmin zorunlu olarak vardığı saçma sonuçtur.[46] Priestley'e göre ruhun gelişmesi, tamamıyla bağlı olduğu bedenin gelişmesine her noktada paraleldir.

Fransız yaşambilimciler Buffon (Doğal Tarih "HistoireNaturelle",1749) ve Robinet (Doğa Üzerine "De la Nature",1763) özdekçiliğin değiştirilmiş bir biçimini kabul etmişlerdir (hylozoism). Buffon, yaşamla donatılı moleküllerin varoluşunu varsaymıştır. Leibniz'den etkilenmiş olan Robinet, her özdek parçacığına duyum vermiştir.[47] Robinet (1735-1820), maddenin en küçük parçacıklarının bile bir yaşam ve zekaya sahip olduklarını ileri sürmüştür. Robinet'e göre cansız doğadaki nesneleri meydana getiren parçacıklar kendi kendileri hakkında bir bilince sahip olmamakla birlikte, içlerinde duyum ilkesini taşıyan, canlı tohumlardır. Lange'a göre bu, duyumu maddenin içine yerleştirmektir ve bizi saf materyalizme götürür.

---

[42]Gökberk, a.g.e., s.324.
[43]Gökberk, a.g.e., s.324.
[44]Akgün, a.g.e., s.50.
[45]Akgün, a.g.e., s.49.
[46]Weber, a.g.e., s.285.
[47]Frank Thilly, Bir Felsefe Tarihi, (çev: Nur Küçük, Yasemin Çevik), İdea Yayınevi, İstanbul, 2010, s.371.

18. yüzyılda Cabanis (1757-1808), psikolojik materyalizmin prensiplerini geliştirmiştir. Ona göre ruh ve beden aynıdır. Ruh, kendi kendini hisseden, duyan, düşünen ve isteyen bedendir; maddedir.[48] Lange'a göre Cabanis filozof olarak materyalist değildir; sadece fizyolojiye materyalist bir temel kazandırmıştır. O Stoacılar'ın öğretisine bağlı olan bir panteizme yönelmektedir. Ayrıca "ilk nedenler" in bilgisinin imkansız olduğunu söylemektedir.[49] 18. yüzyıl materyalizminin karakteristik bir yapıtı da Başpapaz Jean Meslier'in (1664-) vasiyetnamesidir. Başpapaz Meslier'nin Testament'ı (Vasiyet) (1729) naturalist ve tanrıtanımaz materyalizmi ortaya koymuştur. Voltaire, papazın anılarını Testament adı altında yayımlamıştır. Meslier bu yapıtında tanrıtanımaz materyalizmini anlatmak için kötülük argümanını kullanmıştır. Her yerde kötülük görüldüğüne göre, Tanrı varolamaz.[50] 18. yüzyıl materyalizmi genellikle insan doğasına ilişkin sorularla şekillenmiştir. Aklın ve ruhun mahiyetini, işleyişini açıklamaya çalışırken, onları maddi bir temele oturtmuşlardır. Bu dönem özellikle, Avrupa'ya eğitim için giden Osmanlı aydınlarının materyalizmle ilk yüzleştiği dönem olmuştur.

19. yüzyılda Alman materyalizmi ön plana çıkmaktadır. Moleschott "Hayatın Dolaşımı", Karl Vogt "Kömürcünün İmanı ve İlim", Büchner "Madde ve Kuvvet", Ernst Haeckel "Kainatın Bilmeceleri" adlı eserlerinde bu cereyanın başlıca fikirlerini ifade etmişlerdir. Bu materyalist neşriyatın çoğu, derin ve sistemli olmaktan ziyade halka hitap eden, nispeten yüzeysel eserlerdir. Bu eserlerin hepsinde, bilimlerin verilerinden ibaret olan âlemden başka hiç bir şeyin olmadığı fikri hakimdir.[51] Süleyman H. Bolay'a göre materyalizme bu fikir, Kant'ın "Saf Aklın Tenkidi"ndeki numen alemine karşı takındığı tavırdan gelmektedir.

Moleschott'a (1822-1893) göre madde ve kuvvet birbirinden ayrılmaz ve bunların ikisi de ezelidir. Bir hayvanbilimci olan Vogt ise karaciğerin safra salgılaması gibi beynin düşünce salgıladığı fikri ile tanınmaktadır. Genel bakış açısı fizyolojist Rudolf Wagner'e karşı polemik tarzındaki çalışmasının başlığı olan Körü Körüne İnanç ve Bilim (1854) "Bir Kömürcünün İnancı ve Bilim" olarak çevrilebilir.

---

[48]Akgün, a.g.e., s.50.

[49]Friedrich Albert Lange, Materyalizmin Tarihi Ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi, (çev: Ahmet Arslan),2. cilt, İstanbul,1998, s.76-77.

[50]Baudart vd., a.g.e., s.21.

[51]Süleyman Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s.32.

Rudolf Wagner, tanrısal yaratılışa inancı açıkça savunmaktadır. Vogt, bilim adına Wagner'e karşı çıkmıştır.[52]

Ernst Haeckel'e (1834-1919) göre Tanrı, maddi âlemin dışında değil içindedir. Kainattaki her türlü olay ancak bu şekilde açıklanabilir. Olaylar aynı temelden, aynı maddeden, aynı kuvvetin etkisiyle meydana gelirler. Ruhumuz, umumi ruhun bir parçasıdır. Kainatta ancak bir cevher vardır, o da canlı atomlardır.[53] Bu görüşler Haeckel'in birciliğini ortaya koymaktadır. Böylece Kant'ın fiziksel, özdeksel dünya ve ahlaksal, özdeksel-olmayan dünya olarak iki dünya kuramı monist felsefe tarafından dışlanmaktadır.[54]

Ludwig (Louis) Büchner (1824-1899), gerçekten var olanın madde ve kuvvet olduğunu söylemiştir. Ona göre, maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde yoktur. Madde ve kuvvet iyice incelenirse aynı şey oldukları görülür.[55] Büchner'e göre tabiatta bir gaye yoktur. Hiçbir şey belirlenmiş bir istikamete doğru ilerlemez, ancak tabiilik istikametinde ilerler.[56] Büchner için kendiliğinden işleyen doğal bir süreç söz konusudur. Bu sürecin başlatıcısı da işleyişi de maddedir.

Czolbe, Alman materyalizminin kurucusu olarak D. F. Strauss'u görmektedir. Bazı düşünürler ise Feuerbach'ı anmaktadırlar. Bu adlara işaret edilirken dinsel tartışmalar göz önünde bulundurulmaktadır.[57] Şükrü Hanioğlu'na göre, son dönem Osmanlı'da etkili olan materyalizm akımı da, Feuerbach sonrası gelişen tabii bilimlere ve tıbbi deneylere dayalı Alman materyalizminden esinlenmiştir. Ona göre, Feuerbach temel olarak dinin değil, teolojinin eleştirisini yapmaktadır.

Ludwig Feuerbach'a (1804-1872) göre hakikat, gerçeklik ve duyuların dünyası özdeş şeylerdir. Biricik doğru, duyusal varlıktır. Duyular dünyası tek gerçekliktir. Gerçek anlamında bir nesneyi bize veren kendinde düşünce değildir, duyuların aracılığıdır.[58] Feuerbach'a göre din, düş gücünün bir ürünüdür. "Hristiyanlığın Özü" yapıtında Feuerbach Tanrı'yı, din bilinci içinde yükselen insanın ideal özü olarak

---

52 Frederick Copleston, Felsefe Tarihi Nihilizm ve Materyalizm, (çev: Deniz Canefe), İdea Yayınevi, İstanbul, 1998, s.113-114.
53 Akgün, a.g.e., s.51.
54 Copleston, a.g.e., s.116-117.
55 Akgün, a.g.e., s.53.
56 Bolay, a.g.e., s.90.
57 Lange, a.g.e, s.79.
58 Lange, a.g.e., s.82.

açıklamıştır. Yükseltilmiş bir insanlık özü doğaya bir bağlılık duygusuna dönüşür.[59] Feuerbach'a göre dinin temel kaynağı insanın doğaya olan bağlılığıdır. David Friedrich Strauss'a (1808-1874) göre ise evren, bir ve her şeydir, başı sonu olmayan bir uzay ve zamanda hareket eden bir madde kütlesidir. Bu madde kütlesinin dışında, ondan önce ve ondan sonra hiçbir şey yoktur. Bütün ruhsal-tinsel yaşam da atom devinimlerine geri götürülebilir. İnsan yaratılmamıştır ve doğanın bir ürünüdür.[60] Bu görüşlerinden anlayacağımız üzere Strauss da materyalisttir.

Son olarak, tarihsel maddeciliği ile ön plana çıkan Karl Marx'ın (1818-1883) ve Friedrich Engels'ın (1820-1895) görüşleri incelenmelidir. Marx'ın materyalist görüşlerinin gelişmesinde Fransız materyalistleri ile birlikte Feuerbach'ın da büyük etkisi bulunmaktadır.[61] Hanioğlu, Marx'ın Büchner'i Almanya'da üçüncü sınıf bir vülgarizatör olarak gördüğünü belirtir. Marxistlerin "vulgarmaterialismus" dediği bu materyalizm anlayışı "küçük burjuva materyalizmi" olarak da adlandırılmıştır. Marx'ın öznesi, insanın devrimci eylemidir.[62] Marx, evrende bulunan her şeyi, fiziksel güçlerin bir sonucu olarak açıklar. Bu güçler, ona göre, mekanik bir biçimde olmaktan çok, Hegel'in öne sürdüğü biçimde, diyalektik bir tarzda iş görürler.[63] Engels'e göre evrenin yapısı maddeseldir. Bu materyalist dünya görüşünde; madde, bilincin dışında ve bilinçten bağımsız gerçeklik olarak vardır. Evrenin (maddenin) varoluş biçimi de devinimdir. Devinim olmadan madde olamaz. Madde olmadan da devinim düşünülemez. Evren olmuş bitmiş bir şey değil, diyalektik bir biçimde ilerleyen bir süreçtir. Olaylar arasındaki bağlantılar zorunlu bağlantılardır.[64] Engels, burada diyalektik materyalizmi evreni (maddeyi) açıklamak için bir yöntem olarak kullanmıştır. Marx'ın bu materyalizm anlayışı 19. yüzyıl ve sonrasında felsefi ve siyasi düşüncede oldukça etkili olacaktır.

Osmanlı kültür çevresi dışındaki materyalizmin farklı tezahürlerini inceledik. Görüldüğü üzere materyalizm, İlk Çağ düşüncesinde atomculuk, Orta Çağ düşüncesinde adcılık ve kamutanrıcılık (panteizm) olarak görülmüştür. Yeni Çağ'da modern düşüncenin ve modern bilimin temellerinin atılmaya başlanması bir yandan

[59] Bedia Akarsu, Çağdaş Felsefe, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2014, s.111.
[60] Akarsu, a.g.e., s.107.
[61] Akarsu, a.g.e., s.118.
[62] Bayram Kaya, Felsefi Düşüncenin Kısa Tarihi, Sorun Yayınları, İstanbul, 2003, s.284.
[63] Arslan, a.g.e., s.95.
[64] Akarsu, a.g.e., s.118.

özgür düşüncenin kapılarını açarak olumlu bir sonuç doğururken bir yandan vülgermateryalizmi hazırlayan değişimler meydana getirmiştir. Tanrı, âlem, insan münasebeti daha önceki dönemlerden farklı algılanmaya başlanmıştır. Modern Çağ'da materyalizmin ateizme varan açıklamalara gittiği görülmektedir. Materyalizm düşüncesinin, Osmanlı dünyasına etkilerini kavramamız açısından yukarıda verdiğimiz bilgilerin önemi açıktır. Şimdi materyalizmin Osmanlı dünyasına girişi ve etkilerini ele almaya çalışacağız.

II. Osmanlı Düşünce Dünyasına Materyalizmin Girişi

Osmanlı bilim ve felsefi düşünce dünyasında; Tanzimat'a kadar, Şeyh Bedrettin (1359-1420), Taşköprülüzade (1494-1561), Katip Çelebi (1609-1657), Yanyalı Esad Efendi (-1730) vb. düşünürler yer almaktadır. Tanzimat'tan sonra 2. Meşrutiyete kadar ise Şinasi (1826-1871), Münif Paşa (1830-1910), Ali Suavi (1839-1878), Ahmet Mithat (1844-1912), Beşir Fuad (1852-1887), Ahmet Şuayıp (1876-1919), Hoca Tahsin (1813-1881) gibi isimlerin öne çıktıkları görülür. 2. Meşrutiyet döneminin düşünce dünyasını ise Baha Tevfik (1881-1914), Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914), Rıza Tevfik (1868-1949), Ziya Gökalp (1876-1924), Memduh Süleyman (...), Abdullah Cevdet (1869-1932), İsmail Ferid (1852-...), Celal Nuri (1877-1939) gibi isimler oluşturmaktadır. 1839'da ilan edilen Tanzimat'la birlikte, Batı'ya kapılarını açan Osmanlı İmparatorluğu'na, ilk olarak, on sekizinci yüzyıl aydınlanma devri devlet felsefesi girmiştir. Daha sonra da, romantizm, yeni pozitivizm, yeni realizm, tarihi materyalizm, entüisyonizm, evolüsyonizm (evrimcilik), idealizm ve materyalizm, fenomenoloji, egzistansiyalizm gibi çeşitli felsefe akımları girmiştir.[65] Bu çeşitli felsefe akımlarıyla birlikte farklı kavramlar da Osmanlı düşünce dünyasına ve toplum hayatına dahil olmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarında başlayan yenilik hareketleri ile Tanzimat arasında, felsefi açıdan önemli olan, yeni problemlerin telaffuz edilmesidir. Bunlar özgürlük, eğitimin yaygınlığı, bilim ve tekniğin gelişimi, din devlet ilişkileri gibi Avrupa'da varolup henüz bizde

[65]Ülker Öktem, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılar'da Felsefe, Milli Eğitim Dergisi, sy.143, Ankara, 1999, s.91.

gerçeklik kazanmamış ve mahiyeti hakkında yeterli bilginin bulunmadığı problemlerdir.[66] Bilindiği üzere bu problemler aydınlanma felsefesinin problemleriydi. Bunun gibi bazı problemlerin ve bu problemlerin getirdiği kavramların üzerinde duran düşünürlerimizin yaptıkları çalışmaların, problemlerin toplumdaki ve devletteki somut zeminine teması yetersiz kaldığından çözüm üretmekte fazla etkili olamadığı görülmektedir.

Fazlıoğlu'na göre, Tanzimat'tan itibaren yeni doğa felsefesinin temel kavramları ile ana iddialarının Osmanlı düşünce ortamına girmesiyle başlayan tartışmalar, kadim dönemden beri sürüp gelen transendent metafizik yaklaşımlarının eleştirisine neden olmuştur. Özellikle natüralist ve materyalist düşünceleri benimseyen son dönem Osmanlı düşünürleri varlık yerine var olanı merkeze alan bir yaklaşımı öne çıkartmışlardır. Bu tartışmalar, hem iddiaların hem de karşı iddiaların Batı Avrupa merkezli olması, dile getirilen tez ve karşı-tezlerin tarihi bağlamının iyi bilinmemesi nedeniyle verimli sonuçlara yol açmamıştır. Hakikat yerine siyasetin merkeze alındığı bu dönemde, Harputi gibi kelâmcıların kadim çerçeveden yeniye bakışları ile Cevdet Paşa başta olmak üzere, oğlu Ali Sedat ve kızı Fatma Aliye'nin yeniyi kadimin bir devamı gibi görmeye çalışarak değerlendirmede sürekliliğe önem vermeye çalışmaları doğurgan bir senteze varmamıştır. Bunun yerine köktenci bir kopuş tercih edilmiştir.[67] Bu durum ise bugün geldiğimiz noktada birçok felsefi, siyasi ve sosyolojik problemin nedeni olagelmiştir.

Osmanlı düşünce dünyasına materyalizmin ve diğer yeni fikirlerin girişi tercümelerin katkısıyla gerçekleşmiştir. Birtakım askeri, siyasi mağlubiyetlerin ardından "yeniden istikrara kavuşmak, galip devletleri taklit etmekle mümkündür" fikri ağırlık kazanmıştır. Herşeyden önce ordunun batılı tarzda ıslah edilmesi, ardından eğitim, siyasi rejim, devletin işleyişi, gündelik hayatın düzenlenmesi fikri ağırlık kazanmıştır.[68] Bu anlayış düşünce dünyasına da sirayet etmiş ve tercüme çalışmalarına ağırlık verilmesine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde sistemli bir tercüme faaliyetinin ilk defa XVIII. asırda yani Lâle Devri'nde yapıldığı kabul edilmektedir. Lâle Devri'nden önceki ve sonraki

---

[66]Rahmi Karakuş, Felsefe Serüvenimiz, Seyran Kitap, İstanbul, 1995, s.39.
[67]İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı: Bilim ve Düşünce, http://www.ihsanfazlioglu.net/, s.5.
[68]İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-1, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014, s.20.

dönemlerde de tercümeler yapılmıştır. Fakat bu dönemin farklı yönü, eserlerin daha çabuk ilim âlemine kazandırılabilmesi için heyetlerin teşekkül ettirilmesi ve bu mühim işin başında da padişah ve şeyhülislâmı da yanına almak suretiyle sadrazamın bulunmasıdır.[69] İsmail Ferid'in eleştirdiği "Kraft und Stoff" ise Tanzimat sonrası batı kaynaklı eserlerin tercümesi faaliyetleri döneminde tercüme edilmiş bir eserdir. Tanzimat'ın ilanından (1839) dört sene sonra, 1843'te Münif Paşa'nın Fénelon, Fontenelle ve Voltaire'den yaptığı "Muhaverat-ı Hikemiye" adlı felsefi dialoglar tercümesi Batı felsefesine karşı uyanan ilginin ilk yazılı belgesidir. İkinci çeviriyi, Şinasi Lafontaine, Racine ve Lamartine gibi şairlerden yaptığı tercümeleri küçük bir risale haline getirip taşbasma olarak 1859'da yayımlamıştır.[70]

Felsefe alanında ise çeviriler şöyledir: Eduard Hartmann (1842-1906)'dan 1913'te Memduh Süleyman Darwinizm'i tercüme etmiştir. Nietzsche (1844-1900)'den Ahmet Nebil-Baha Tevfik (1881-1914), Nietzsche: Hayatı ve Felsefesi'ni; Ernest Renan'dan 1914 yılında Nahid (Paris Ulum-ı İçtimaiye Mektebi mezunlarından) "Hayat-ı Yesu" tercüme etmişlerdir.[71] Ludwig Büchner'den, Baha Tevfik ve Ahmet Nebil Meşrutiyet'in ilanından sonra "Madde ve Kuvvet" i, Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Ernst Haeckel'den 1911'de "Vahdet-i Mevcut", "Bir Tabiat Aliminin Dini", isimli eseri tercüme etmişlerdir. Alfred Fouille (1838-1912)'den Baha Tevfik ve Ahmet Nebil, Tarih-i Felsefe isimli eseri tercüme etmişlerdir. Baha Tevfik, Ernst Haeckel'den Kainatın Muammaları'nı; Abdullah Cevdet, 1908 yılında Dr. Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'ini tercüme etmişlerdir.[72] Bunlar klasik materyalizm, vülgermateryalizm çerçevesindeki görüşlere yer veren eserlerdir.

Bu dönemde, diyalektik materyalizm hakkında da bir çok yayın bulunmaktadır. Bergsonculuğa paralel, mütareke yıllarının İstanbul'unda diyalektik materyalizm yayınları olmuştur. Meşrutiyet'te belirtileri görünen sosyalizm ve sosyal demokrasi hareketleri tek tük ve sönük kalmıştır. Ethem Nejat ilk yayınlarını bu yıllarda yapmıştır. Fakat 1919'da Kurtuluş dergisi etrafında bir gençlik zümresinin toplandığı görülmektedir. Ticaret Mektebi hocalarından Vehbi, bu konuda yayınlar yapmıştır.

---

[69] Taceddin Kayaoğlu, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri, 1998, www.tarihtarih.com.

[70] Murtaza Korlaelçi, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, Hece Yayınları, Ankara, 2002, s.164.

[71] İsmail Habib'den aktaran Mehmet Akgün, Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s.111.

[72] Akgün, a.g.e., s.112.

Ressam Namık İsmail'in Sanat ve Sosyalizm'i burada çıkmıştır.[73] Daha radikal olan diyalektik materyalistler Aydınlık dergisini çıkarmışlardır (1920). Bu ikinci dergi 1920'den 1925'e kadar etkindir. Mütareke yılları içinde taraftarları çoğalmıştır. Doktor Şefik Hüsnü'nün başkanlığında teşkilat kuran bu ikinci hareket, siyasi eyleme geçme suçundan mahkum edilmiştir.[74] Diyalektik materyalizm yayınları arasında önemli biri de Sabiha Zekeriya, Projektör dergisidir.[75] Bu son dönem Osmanlı felsefe çevirileri ve yayınları bu dönemde vülgermateryalizmin popülerliğini bize göstermektedir. Son dönem Osmanlı entellektüelleri arasında popüler olmuş bu akımın, Cumhuriyetin kurucu ideolojisi olduğu ve olmadığı yönünde farklı görüşler bulunmaktadır. Şükrü Hanioğlu'na göre, bu akım 1880'in sonunda entelektüellerden çok sayıda taraftar bulmasına rağmen, Osmanlı'nın ideolojisini etkilememiştir. Ancak düşünce dünyasında, yayımlanan dergiler vs. de vülgermateryalist etkinin büyük olduğu görülmektedir. 1908 ihtilalinden sonra yayımda otokontrol kalkmış, "Madde ve Kuvvet" adlı eser, daha önce sansürlenen "Tanrı Fikri" kısmıyla birlikte okuyucuya sunulmuştur. Vülgermateryalizmin popülerliği, ittihatçı kadrolar içinde benzer fikirleri benimseyenlerin çok olmasıyla birlikte bu akımın İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin resmi tezlerinde ve devletin yenilenmesi konusundaki projelerde etkili olmasına yol açmıştır.

Vülgermateryalizmin amacı olan, bilimin sonuçlarına sarılarak yeni bir evren ve din anlayışı geliştirmeye çalışmak; Avrupa için farklı, bizim için farklı anlamlar taşımaktadır. Fazlıoğlu'nun deyişiyle modern bilim, Avrupa için sahih bir itikad arayışıdır. Avrupa'da dinin ve batıl inançların hayatın her alanında siyasi ve sosyal bir baskı aracı olarak kullanılması insan iradesini felce uğratan bir meseledir. Bilim bu noktada sahih bir bilgi temeli edinme ve bunun üzerine yeni bir hayat inşaası, evren ve Tanrı anlayışı kurma arzusu uyandırmıştır. Bu durumu Cemil Meriç "Bu Ülke" adlı eserinde şöyle dile getirmektedir: "Şato Kilise'ye dayanıyordu, Kilise 'nass'a. Batı'nın düşünce tarihi, akılla naklin mücadelesi tarihi. Nakil, imtiyazların kalesiydi. Üçüncü sınıf, bu asırlık kaleyi, aklın dinamitiyle tahrip etmedikçe hürriyete kavuşamazdı. Hıristiyanlık, eski toprak köleleri için karanlık bir mahpesti,

[73]Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul, 2013, s.562-563.
[74]Ülken, a.g.e., s.563.
[75]Ülken, a.g.e., s.568.

maddecilik arz-ı mev'ut; din zilletti, dinsizlik haysiyet. Burjuvazi iktidara geçer geçmez Kilise'yle nikah tazeledi; Kilise'yle, yani nassla. İmtiyazlarını koruyacak bir hisardı nass. Şimdi, aklın bayrağını omuzlamak yeni bir içtimai sınıfa düşüyordu, en yoksul ve en kalabalık sınıfa. Mekanist maddecilik, yükselen burjuvazinin kavga silahıydı; diyalektik maddecilik dördüncü sınıfın kavga silahı oldu. Birincinin görevi feodaliteyi yıkmaktı, ikincinin kapitalizmi. Din, Avrupa için bir afyondur, bütün ideolojiler gibi. Avrupa'nın tarihi, bir sınıf kavgası tarihidir. Osmanlı için şuurdur din, tesanüttür, sevgidir. Osmanlı toplumu insan haysiyetine ve inanç birliğine dayanır. Hegel belki haklı: Tarih tezatlar içinde gelişir. Osmanlı'nın tezatı Avrupa'dır. Batı'da maddecilik batılın hisarlarını yıkan bir dinamit, hür düşüncenin dinamiti; Osmanlı İmparatorluğu'nda maddecilik bir kendi kendini tahrip cinneti. Avrupa, Osmanlı ülkesine papaz ihraç eder. Hristiyanlığa davet için mi? Ne münasebet. Tek emeli, Osmanlı'yı dinsizleştirmektir. Dinsizleştirmek, yani 'etnik bir toz' haline getirmek. Bir kelimeyle: Dinsizlik, Batı'nın yükselen sınıfları için ne kadar hayırlıysa, bizim için o kadar meşumdur; onlar için ilerleyiş; bizim için çözülüş ifade eder."[76] Cemil Meriç'in bu tespitlerinde de açık olduğu üzere din kavramı, Hıristiyanlık ve İslamiyet için aynı mefhumu karşılamadığı için aynı manada kullanılmaması gerekmektedir. Bu sebeple Hıristiyanlık bilim ilişkisi, İslam bilim ilişkisi ve diğer dinlerin de bilimle olan ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Osmanlı düşünce dünyasında da materyalizme ilerlemecilik anlayışıyla yaklaşılmış, ancak bu, batı ve Osmanlı'nın farklı sosyal yapıları, devlet yapısı, dini ve değerler sistemi yeterince iyi değerlendirilemeden yapılmıştır. Materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasına girişini ele almaya çalıştık. Şimdi Osmanlı düşünce dünyasında, materyalizm taraftarlarının görüşlerine değineceğiz.

III. Son Dönem Osmanlı Materyalizm Taraftarlarının Görüşleri

Yazdıkları eserler veya yaptıkları çevirilerle, materyalizme katkıda bulunan düşünürlerimizi inceleyelim. İlk olarak, son dönem Osmanlı düşünürlerinden Hoca Tahsin Efendi (1813-1881) 'yi ele alalım. Onun başlıca eserleri; "Tarih-i Tekvin

---

[76]Cemil Meriç, Bu Ülke, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.179-180.

yahut Hilkat”, “Esas-ı İlmi Heyet”, “Psikoloji yahut İlm-i Ruh”, “Esrar-ı Abu Hava” dır. Hoca Tahsin Efendi, “Tarih-i Tekvin yahut Hilkat” (Varoluş Tarihi veya Yaratılış) adlı eserinde “evrim” görüşünü savunmasıyla tanınmaktadır. Ona göre, sağlam temeller üzerine kurulan, akıl ve hikmet ölçüsüyle tartılan naturalist felsefe metodu; doğru olmayan hükümlerle, derin düşünceleri hiçbir şekilde kabul etmez. Bazı dar görüşlülerin zannettikleri gibi maddi sebeplerin hiçbir etki ve aracılığı olmaksızın, kainatta varoluş ve yokoluş değişimlerinin, sadece âlemin dışında bulunan olağanüstü bir iradenin çıkışıyla meydana geldiğini söylemek delilsiz bir sözdür.[77] Hoca Tahsin'e göre, arzımız üzerinde meydana gelen bütün hareketler, güneş ısısının işidir. Kimya ilmi, bizi güneşten önceki yaratmalardan haberdar ederek, kainat tarihinin o kadar eski zamanlarına ulaştırır ki, bu gök boşluğunun pek çok yerlerinde, güneş sistemleri adeta henüz kendilerine has varlıklarıyla boşlukta yer kaplayıp, şahsiyetlerini kazanmamışlardı.[78] Niyazi Berkes'e göre Hoca Tahsin, Büchner'in yazdığı “Kraft und Stoff” adlı eserin fransızca çevirisinden etkilenmiştir. Çağının bilimlerinden veya bunları birbirine bağlayan Tarih-i Tekvin'den yararlanarak, varlıkların yaratılış dönemlerine inmeye ve bütün varlıklarda ortak olan özü yakalamaya çalışan Hoca Tahsin Efendi, sonuçta döneminin Batılı materyalist düşünürleri ve bu arada Haeckel gibi madde ve kuvvet cevherine ulaşmıştır.[79] Hoca Tahsin’e göre, her şey sürekli değişim içerisindedir. Doğada değişmeyen bir şey yoktur. Bütün türler ve cinsler sürekli olarak dönüşmekte ve evrimleşmektedir. Asırları kaplayan uzun bir süreç boyunca gözlem yapma olanağı bulunmadığından bunun kavranması çok güçtür. Bu derin sorunun çözülmesi için, yerin tabakaları içinde bulunan bitki ve hayvan fosillerine bakılmalıdır.[80] O, Büchner'in savunduğu gibi kendiliğinden oluşan bir evrim sürecinden yanadır. Öyleyse Hoca Tahsin Efendi, evrimci ve nedenselcidir. Tarih-i Tekvin'in insanı bu bilgiye ulaştırdığına inanmaktadır. Dolayısıyla bitki ve hayvan türlerinin bir kerede yaratıldığını ve süreç içinde hiç değişmediklerini kabul etmemektedir.[81]

İkinci olarak Beşir Fuad'ın (1852- 1887) görüşlerine yer vereceğiz. Beşir Fuad'ın

---

[77]Ülken, a.g.e., s.173.
[78]Ülken, a.g.e., s.168.
[79]Hoca Tahsin, Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat, (Sadeleştirenler: Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s.19.
[80]Hoca Tahsin, a.g.e., s.16.
[81]Hoca Tahsin, a.g.e., s.18.

başlıca eserleri; Victor Hugo ve Voltaire hakkındaki eleştirel biyografiler, felsefe çevirileri ve çeşitli makalelerden oluşan "Envar-ı Zeka" dır. 1886 yılına kadar süren yazı hayatında pozitivist ve bilimci bir anlayışı savunmuş olan Beşir Fuad, felsefe ile ilgili kanaatlerinin ardında da "hakikatin tecrübede olduğu ve tecrübe veya müşahede edilemeyen şeyin hayalden ibaret kalacağı" inancını bulundurmaktadır. Ona göre felsefe, bilimsel veriler üzerinde kurulmalıdır.[82] Beşir Fuad, materyalizmden ziyade pozitivizme yakın görülmektedir. Çünkü ona göre, pozitivizm, tecrübeye dayanmaktadır. Pozitivizmin kurucusu Comte'un ve onun takipçileri olan Littré, Claude Bernard, Spencer, Stuart Mill ve Lewes'in hemen bütün eserlerini okumuş ve benimsemiştir.[83] Beşir Fuad'a göre, tek hakikat tecrübedir. Tecrübe edilemeyen şey hayalden başka bir şey değildir.

Baha Tevfik (1881-1914) ise 2. Meşrutiyet Döneminin fikir adamlarındandır. Baha Tevfik, felsefe anlayışının ne olduğunu "Felsefe Mecmuası" ndaki değişik yazılarında yeri geldikçe açıklamaktadır. Onun felsefeden neyi anladığının en veciz ifadesi, derginin kapağındaki "Din gayr-i ihtiyari bir felsefe, felsefe ihtiyari bir dindir" ibaresi olarak görülebilir.[84]

Tevfik, felsefenin ana meseleleri olarak mantık ve ahlak üzerinde durmuştur. Akgün, Tevfik'in İdadiyi bitirmeden önce yazdığı "Biraz Felsefe" isimli eserinde onun materyalist fikirlerine rastlandığını söylemektedir. Bu eserinde Baha Tevfik, bitkilerin de hayvanlar gibi hareket ettiklerini ve his vasıflarına sahip olduklarını söylemektedir. İnsan vücudunun, maddi âlemin varlığına delalet ettiğini, maddede tefekkür hissinin bulunduğunu, kuvvetlerin varlığını ancak bir maddede tatbik ederek gösterdiğini belirtmektedir. Metafiziğin gözle görülmesi imkansız olan atomların ne olduğundan tereddüt edip hasıl olabilen tabiat kuvvetlerini esasından anlamaya çalıştığını kabul etmektedir.[85]

Bu konuda yaptığı çalışmalara örnek olarak ayrıca Baha Tevfik, Ahmet Nebil ile birlikte, "Madde ve Kuvvet" adlı eseri Büchner'den tercüme etmiştir. "Vahdet-i Mevcut: Bir Tabiat Aliminin Dini", Ernst Haeckel'den tercümedir. Bu eserde de

---

[82] Karakuş, a.g.e., s.82.
[83] M. Orhan Okay'dan Aktaran: Mehmet Akgün, Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.192.
[84] Karakuş, a.g.e., s.118.
[85] Akgün, a.g.e., s.245.

Ahmet Nebil imzası bulunmaktadır. Eser Haeckel'in bir konferansıdır.[86] Baha Tevfik'in materyalizm görüşünü yaymak hususundaki çalışmalarında kendisine yardım eden arkadaşları, başta Ahmet Nebil olmak üzere Suphi Ethem, Memduh Süleyman, Celal Nuri'dir. Tevfik, biyolojiye dayanan bir materyalizmi savunmuştur. Ona göre, her şeyin şekli değişir. Madde, ezeli ve ebedidir. Madde, özel vasfı olan kuvvetle birlikte bulunur. Bu sebeple vasıflarından mahrum bir madde ile maddesiz vasıflar bulunamaz. Tevfik, atomcularda olduğu gibi boşluğun varolduğunu ve boşluksuz hareketin mümkün olmadığını savunmaktadır. Maddenin basit unsurlara bağlı olması sebebiyle bölünmesinin imkansız olduğunu, maddi cevherin dayanağının uzam olmayıp kuvvet olduğunu ileri sürmektedir.[87] Tevfik'in Ahmet Nebil ile birlikte hazırladığı Büchner'in Madde ve Kuvvet adlı çalışması, hem çok ilgi görmüş hem de eleştirilmiştir. Bu eser için yazılan reddiyeler; Harputizade Mustafa Efendi'nin “Red ve İsbat” (İstanbul-1330), Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin “Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti” (İstanbul-1332), İsmail Fennî’nin “Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli” (İstanbul-1928) ve İsmail Ferid’in “İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn” udur (İzmir-1312).

Bir diğer son dönem Osmanlı düşünürü, Abdullah Cevdet'tir. O, Osmanlı’da Batıcılık akımının önde gelen isimlerinden olmuştur. İkinci Meşrutiyet Döneminin düşünce yapısının şekillenmesinde etkilidir. Cevdet’in başlıca eserleri; “Cihan-ı İslama Dair Bir Nazar-ı Tarihi ve Felsefi”, “Dimağ: Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebat-ı Fenniyeyi Tetkik”, “Dimağ ve Melekat-ı Akliyenin Fizyolocia ve Hıfzısıhhası”, “Fizyolocia-i Tefekkür: Mehazımın Esası Kraft und Stoff” vb.'dir.

Abdullah Cevdet (1869-1932)'in materyalizm fikri ile tanışması tıbbiye öğrencisi olduğu yıllara rastlamaktadır. İttihat ve Terakki'nin kurucularından dostu İbrahim Temo ona Felix Isnard'ın “Spiritualisme et Matérialisme” adlı kitabını tavsiye etmiştir. O zamana kadar çok dindar olan Cevdet’te kitap, şüphecilik fikirlerini uyandırmıştır. Tıbbiye'nin son senesinde Louis Büchner'in “Matiére et Force” unu okuyan Cevdet'in fikirlerinde büyük değişiklikler olmuştur.[88]

Abdullah Cevdet, Ernst Haeckel'den hareketle şu görüşlere yer vermektedir: Ruh

---

[86]Akgün, a.g.e., s.240.
[87]Akgün, a.g.e., s.252.
[88]Ülken, a.g.e., s.350.

ve beden, bunlardan bir diğeri olmadan, ne var olabilir ne de fiil gösterebilir. Her zamanın büyük filozofları, bu mihaniki anlaşmazlığın esas hükümlerini savunmuşlardır. Atom nazariyesinin kurucusu Demokritos, M.Ö. 500 yıllarında zikredilen hükümleri açık bir şekilde izah etmiştir.[89] Cevdet'e göre, maddenin düşünme yetisinin olduğu aydınlanmış bir hakikattir. Madde, aktif dimağ halinde bulunduğu zaman tefekkür etmektedir.

Bir diğer düşünür, doğum ve vefat tarihi kesin olarak bilinmeyen Memduh Süleyman, Baha Tevfik'in fikir arkadaşlarındandır. Baha Tevfik'in çıkardığı Felsefe Mecmuası ve Yirminci Asırda Zeka mecmualarında yazıları bulunmaktadır. Bu yazılarında tekamülcü fikirlerin yanında materyalist fikirleri de savunmaktadır. Bilinen eseri, Eduard Von Hartmann'dan tercüme ettiği Darwinizm isimli eserdir. Ayrıca Rübab'ta da yazıları çıkmıştır.[90]

Baha Tevfik, yazılarında maddeci bir anlayışı savunmaktadır. Memduh Süleyman, Rübab'ta çıkan "Ahval-i Ruhiyenin Taksimi" başlıklı yazısında ruh konusundaki düşüncelerini belirtmiştir. Burada o, ruhun, düalistlerin ve halkın zannettiği gibi vücuttan ayrı bir kuvvet olmadığını söyler. Ona göre ruh, vücut ile birlikte bulunur. Çünkü ruhi hayattaki olayların bütünü, cismin hayat sahibi maddelerinde, yani protoplazmada varolan değişiklikler maddeye bağlıdır. Yani ruhi hadiselerin hepsi, umumi madde kanununa bağlıdır.[91]

Bir diğer düşünür, Celal Nuri, (1870-1939) 2. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemi fikir adamlarındandır. Başlıca eserleri; "Ahir-Zaman", "İlk Okuma ve Yazma Kitabı", "İttihat ve Terakki Kongresi'ne Muhtıra", "Katılmadığımız Hareketler", "Ölmeyen", "İslam ve Almanya", "Tarih-i İstikbal" vb. dir. Celal Nuri devamlı olarak ilk yazılarını İçtihat'ta yayınlamıştır.[92] Celal Nuri'ye göre, materyalizm de, spiritüalizm ve düalizm gibi kainatın nihai bilmecelerini halledemeyecektir. Tekamül kanunu, tabiatın yaratılışı düşüncesinin yerini tutacaktır.

Materyalist felsefeyi yaymak için gayret sarf eden Baha Tevfik ve arkadaşlarına karşı eleştiride bulunan bir çok isim vardır. Bu grubun karşısında özellikle Rıza Tevfik bulunmaktaydı. Baha Tevfik'le Rıza Tevfik arasında mücadele devam

---

[89]Akgün, a.g.e., s.391.
[90]Akgün, a.g.e., s.311-312.
[91]Akgün, a.g.e., s.318.
[92]Ülken, a.g.e., s.589.

ederken, İslamiyeti müdafaa etmek kastıyla, münakaşaya Celal Nuri de karışmıştır. Celal Nuri "Tarih-i İstikbal" isimli kitabının "Mesail-i Fikriyye" kısmında, İslamiyetin ilerlemeye mani olmadığını, fakat esaslı bir ıslahata muhtaç olduğunu söylemiştir.[93] Celal Nuri, bu eserde İslam dini ile materyalizm arasında münasebet kurmaya çalışmıştır. İslam dinine materyalizmin uyduğunu söyleyerek, İslamiyet'te yapılmasını istediği tasfiyenin yerine maddeci felsefeyi yerleştirmek istemiştir.

Son olarak, doğum ve vefat tarihi tam olarak bilinmeyen fikir adamı Suphi Ethem'den söz edeceğiz. Ethem, Baha Tevfik'in fikir arkadaşlarındandır. Başlıca eserleri; "Hayat ve Mübareze", "Veraset", "Antropoloji", "Lamarck ve Felsefe-i Hayvanat", "Darwinizm" vb. dir. Suphi Ethem, Hayat ve Mevt isimli eserinde materyalist fikirleri savunmaktadır. Ona göre ruha inanmanın fikirlerdeki menşei, ölüm ile rüyanın insanların vehimlerinde doğurduğu tasavvurlardır. Bugün büyük bir çoğunluk, maddenin korunması, yani dünyada var olan bir şeyin yok olmadığını ve yoktan da varlığın meydana gelmediğini öğrenmiş ve kabul etmiştir.[94] Ethem, evrimci felsefeden etkilenmiştir. Henri Bergson felsefesinin tanınmasında etkili olmuştur.

Osmanlı son dönem düşünürlerinden, materyalist bir tutum sergileyenlerin, Darwin ve Lamarck'ın teorilerinden etkilendikleri görülmektedir. Bilimci ve ilerlemeci bir anlayışla vülgermateryalizmi savunan bu düşünürlerin dayanağı fizyoloji, biyoloji, antropoloji, jeoloji gibi evreni, canlıların yaşamlarını ve gelişim süreçlerini inceleyen bilimlerdir. Bilimsel bir çaba sonucu elde edilmiş fikirlerle bir aşama kaydetmek şüphesiz o dönemin düşünürleri için çok önemlidir. Ancak bilime olan güvenin artmaya başlamasıyla, dine karşı bir güvensizlik ve metafizik bir yabancılaşma söz konusu olmuştur.

Kanaatimizce, Osmanlı'nın geri kalmışlık duygusu, Osmanlı düşünürlerinin kendi dini ve metafizik dünyalarına karşı güvensizlik refleksinde bulunmalarına yol açmıştır. Halbuki bilimsel sonuçlardan metafizik bir sonuç çıkarmak, bu sonuçların dinle ve Tanrı tasavvuruyla çeliştiğini düşünmek ve bunu ulaşılan bir sonuç gibi lanse etmek, bilimin mantığıyla çelişmektedir. Ayrıca İslam dini üzerinden düşünecek olursak, bir bilimsel gelişmeden yola çıkıp Tanrı tasavvuruna varmak da

[93]Bolay, a.g.e., s.96.
[94]Akgün, a.g.e., s.281.

dinin mantığıyla çelişmektedir. Bilimsel gelişmeler, insanın Tanrı'nın adetlerini anlamasına yardımcı olabilirse de Tanrı'nın mahiyetiyle ilgili bir sonuca varmasına imkan vermemektedir. Şimdi materyalizm karşıtı son dönem Osmanlı düşünürlerimizin, vülgermateryalizme karşı geliştirdikleri argümanları inceleyelim.

IV. Son Dönem Osmanlı Materyalizm Karşıtlarının Görüşleri

İlk olarak materyalizm eleştirisinde bulunan son dönem Osmanlı düşünürlerimizden İsmail Ferid'in (1852-...) fikirlerine yer vereceğiz. İsmail Ferid, 1896 (1312) tarihinde, "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" isimli bir eser yazar. Bu eser, Süleyman Halit tarafından latin alfabesine dönüştürülerek yayınlanmıştır. Eser, o sıralarda Türk fikir dünyasında önemli bir yer edinen Ludwig Büchner'in "Kraft und Stoff" isimli eserindeki materyalizmin esası sayılabilecek fikir ve görüşlerini eleştirmek için yazılmıştır.[95]

İ. Ferid, Büchner'in "Kraft und Stoff" adlı eserindeki, evrenin bölünmesi imkansız atomlardan meydana geldiği iddiasını eleştirmektedir. Çünkü İ. Ferid'e göre, başlangıçtaki evrenin durumunun, gerek geometriyle gerekse cebirle hesap edilmesi ve bilinmesi mümkün değildir. Materyalistler, sınırsız zamanın başlangıcında, bu atomların meydana geldikleri zamana kadar, atomların, birbirleri arasındaki çekim kuvvetinin etkisiyle döndükleri iddiasında bulunurlar. İ. Ferid'e göre onlar, bu iddialarıyla atomların meydana geldiklerini ve var olduklarını kabul etmektedirler. Çünkü bu atomların her birinin çekim kuvveti derecesi diğerinin aynıdır. Ayrıca her biri diğeriyle uyumludur. Bir atom ile diğer atom arasındaki mesafe hep aynı olacaktır. Ancak atomların bu şekilde dönebileceğini düşünmektedirler.[96] İ. Ferid'e göre; materyalistlerin atomların arasında bir uygunluk olduğu fikri, bu uygunluğu bir yaratanın olmasını zorunlu kılmaktadır. Burada İ. Ferid, deneysel olarak gözlemleyemediğimiz bir zamanda evrenin durumunun nasıl olduğunu bilemeyeceğimizi bunun matematik, geometri gibi bir bilim yardımıyla da hesaplanamaz olduğunu savunmaktadır. Yani Büchner'in bilimsel olduğunu söylediği argümanlarını bilimsel bulmamaktadır. İ. Ferid'e göre, atomlar arasındaki

---

[95]Mehmet Akgün, Türkiye'de Klasik Materyalizm Eleştirileri, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s.24-25.
[96]Akgün, a.g.e., s.25.

uygunluğun varlığı atomun yaratılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Materyalizm karşıtlarından bir diğer isim olan Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) başlıca eserleri; "Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa", "Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedide'si", "Hace-i Evvel", "Üss-i İnkılap", "Zübdetü'l-Hakayık", "Kainat", "Felsefe-i Zenan", "Niza-ı İlm-i Din" dir. Ahmet Mithat Efendi'ye göre materyalizm, dünyada gerçek varlığın yalnız madde ve onun özelliklerinden ibaret olduğunu savunan bir görüştür. Maddenin özelliklerinden ve özelliklerin maddeden ayrılamayacaklarını, bunların ezeli ve ebedi olduklarını ve bu sebeple evrende hiçbir yaratıcının bulunmadığını kabul eden batıl bir anlayıştır.[97] Ahmet Mithat Efendi, materyalistlerin maddenin ezeli ve ebedi olduğu kabulünden yola çıkılarak maddenin yaratılmadığı iddiasına ulaşmalarını eleştirmektedir. A. Mithat Efendi, Büchner başta olmak üzere materyalizmin birçok temsilcisinin, zihinlerini yorarlarsa, kendi zihinlerinin yaratıldığını anladıkları gibi, ezelilik ve ebedilik iddiasında bulunmalarının da saçma olduğunu anlayacaklarını, bu durumda da o gerçek ezeli ve ebediyi düşünmeye güçlerinin kalmayacağını belirtmiştir.[98] Burada A. Mithat Efendi'nin eleştirisi, bilimsel bir temele dayandığı söylenen materyalizm anlayışının da bir kabule dayandığı yönündedir. O, materyalistlerin deney ya da gözlemle müdahale edemeyecekleri bir alan hakkında ön kabulde bulunmaya düşünce alanlarının ve havsalalarının yetmeyeceğini düşünmektedir.

Bir diğer düşünür, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin (1865-1914) başlıca eserleri; "Allah'ı İnkar Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesalik-i Küfür", "Huzur-ı Akl u Fen'de Maddiyyun Meslek-i Dalaleti", "İttihat-ı İslam", "Üç Feylesof", "Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü'l Fünun Efendilerine Tahriri Konferans", "Amak-ı Hayal" dir. Ahmet Hilmi, materyalizmin prensiplerini şu şekilde tespit etmektedir: Madde ve kuvvetin bizatihi mevcudiyeti, her ikisinin ezeli ve ebedi oluşu, tecrübenin yalnız duyumlara münhasır olması, tabiat hadiselerinin ve kanunlarının zorunluluğu, kendiliğinden hayat, kainatın kendi kaide ve amilleri ile açıklanması mümkün olduğundan dolayı Allah fikrine ihtiyaç bulunmaması, ruhun beyne ve mevcut kuvvetlere indirgenmesi, irade ve benzeri ruhi hallerin kanunların tesirine indirgenmesi ile insan hürriyetinin bir vehim ve zandan

[97] Akgün, a.g.e., s.16.
[98] Akgün, a.g.e., s.18.

ibaret bulunduğu.[99] Ona göre materyalizm, ispatı mümkün olmayan teoriler üzerine kurulmuştur. Bu doktrin, usulen dogmatiktir. Monizm, materyalizme bir teori daha ilave edilmesinden oluşmuş olmakla birlikte monizm de dogmatiktir.[100] Ahmet Hilmi de bu materyalizm anlayışında zorunlu olarak kabul edilmek durumunda kalınmış olan önkabullerden bahsetmektedir. Ona göre, bilim ve tecrübe metodu dışına çıkmamak davasında bulunan materyalist, burada zanlara ve varsayımlara çok büyük ihtiyaç gösteriyor. Maddenin nitelikleri ve titreşimi fikrindeki a priorilik yeterli gelmiyormuş gibi bir “yönetici ilke” terimi meydana çıkarıyor. Bu tam manasıyla bir boş fikir ve bir soyutlamadır. Hakiki, var olan ve mutlak faal bir ilk sebep, bir vacibü'l vücud kabul edilmedikçe madde ve onun niteliklerini ve titreşimini değil, hatta varlığını bile anlamak ve açıklamak mümkün olmaz.[101] Ahmet Hilmi, varoluşu açıklamamız için ne kadar farklı ön kabullerde bulunursak bulunalım; bir zorunlu varlık, yani yaratıcı kabul etmek durumunda olduğumuzu belirtmektedir.

Bir diğer düşünür, İsmail Fenni Ertuğrul'un (1855-1946) başlıca eserleri; “Lügatçe-i Felsefe”, “Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali”, “Kitab-ı İzale-i Şükuk”, “Vahdet-i Vücut ve Muhiddin-i Arabi”, “Asr-ı Hazır Maddiye Mesleği”, “Hayat ve Madde”, “Envar-ı Hakikat”, “Büyük Filozoflar” dır. Ertuğrul, “Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali” (Materyalizmin İflası ve İslam) adlı eserde, Büchner'in “Madde ve Kuvvet” adlı eserindeki iddialarına cevap vermiştir. Ertuğrul'a göre maddecilerin iddiaları temelde iki varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayımlardan ilki “Kuvvetsiz madde ve maddesiz kuvvet olmaz” ikincisi ise “Kuvvet ve madde ezeli ve ebedidir”. Bu varsayımlara dayanan materyalist fikirleri aynı eserinde Ertuğrul şöyle eleştirmiştir. Bugün madde, kuvvetin tekasüf (yoğunlaşma) etmiş bir şeklinden başka bir şey değildir. Büchner'in, mahiyetinin hiç bir şekilde başkalaşmayacağını ve bir ebedi varlık olduğunu iddia ettiği basit cisimler atomunun baki olmayıp, ölçülüp tartılamaz ve yalnız devir hareketleri ve çekim ve itme kuvvetleri ile muvazenet (dengelenme) halinde duran birtakım unsurlar cümlesinden ibaret olup, gayet yavaş bir surette, fakat devamlı olarak dağılmakta ve bu sebeple özelliklerini kaybederek mahvolmakta olduğu meydana çıkmıştır. Bu sebeple Ertuğrul’a göre, “Kuvvetsiz

[99]Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti, (Sadeleştirenler: Erdoğan Erbay, Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s.19.
[100]Neşet Toku, Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s.81.
[101]Ahmet Hilmi, a.g.e., s.145.

madde ve maddesiz kuvvet olamaz” düşüncesi manasız bir sözden ibaret kalmıştır.[102] Ertuğrul, maddenin kuvvetin yoğunlaşmış bir şeklinden ibaret olduğunu savunmaktadır. Büchner’in kabul ettiği madde-kuvvet ilişkisinin, bilimsel olarak geçerli olmadığını söylemektedir. İ. Fenni Ertuğrul, maddeciliğin ruhçuluk ekolünün zıttı olarak görülmesine dikkat çekerek, bu durumda maddecilere göre maddeden muradın, cism-i mahsus yani duyularımıza konu olan madde olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak ona göre, bazı maddeciler, bu manada anlaşılan maddenin hayat ve fikir gibi bazı olguları izah edemediğini görünce şeffaf, tartı ve ölçüye gelmez ve aletlerimizle dahi tutulamayan bir maddenin mevcudiyetini kabule mecbur olmuşlardır.[103]

Bir diğer düşünür, Mehmet Emin Feyzi'nin (1862-1929) başlıca eserleri; “İlim ve İrade”, “Havay-ı Nesimi”, “İcmal-i Netayic”, “Tefrika-ı Riyaziye”, “Encümen-i Ediban” dır. İlim ve İrade, (Maddiyyun Mezhebinin Reddini Muhtevidir) 1926'da basılan bu eserde, materyalizm ve evolüsyonizm tenkit edilmektedir.[104] Emin Feyzi “İlim ve İrade” adlı eserinde materyalistlerden bahsetmektedir. Materyalistlere göre, kainat ilim ve iradeye sahip bir yaratıcının kudret elinin eseri değildir. Kainatın tamamı maddeden ibarettir. Her şey maddeden ve maddenin zorunlu nitelikleri olan çekim, itim, ısı, elektrik gibi kuvvetler vasıtasıyla hasıl olmuştur.[105] Feyzi'ye göre bu anlayış iddia edildiği gibi bilimsel ve tutarlı bir fikri temele dayanmamaktadır. Tabiatın hükmünü çekim ve itime, yani yaklaştırma ve uzaklaştırma gibi iki basit işe indirgeyerek, onu bütün âlemlerin bağımsız faili saymak caiz değildir. Âlemde her bir düzenin bir zeka eseri, bir ilim ve irade sonucu olduğunu görmekteyiz.[106]

Son olarak Fatma Aliye’nin (1862-1936) bir materyalizm eleştirisi olan Tedkik-i Ecsam adlı bir eseri bulunduğunu belirtelim. Fatma Aliye bu eserinde Büchner, Moleschott, Paul Janet gibi düşünürlerin fikirlerine yer vererek materyalizmi eleştirmiştir. Fatma Aliye’ye göre, insanın kavrama gücünün yetmediği şeyler de

---

[102]İsmail Fenni Ertuğrul, Materyalizmin İflası ve İslam-2, (Sadeleştiren: Abdulhalim Kılıçsoy), Sebil Yayınevi, İstanbul, 1996, s.326.

[103]Yusuf Daşdemir, İsmail Fenni Ertuğrul’un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s.31.

[104]Akgün, a.g.e., s.86.

[105]Emin Feyzi, İlim ve İrade, (Sadeleştirenler: Ali Utku, Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s.108.

[106]Feyzi, a.g.e., s.111.

vardır. Bizim için elde edilmesi mümkün olan bilginin dışına çıkmaya çabalamak insanın acziyetini kabul etmemesinden ileri gelmektedir.[107]

Osmanlı son dönem materyalizm karşıtlarının savunduğu ortak fikir, materyalizmin evren ve madde görüşünün kanıtlanamayacağıdır. Bu düşünürlerden bazıları bilimsel verilerle, bazıları ise vâcibü'l vücût anlayışıyla materyalizmi çürütmeye çalışmışlardır. Buraya kadar materyalizm kavramını, tarihsel süreç içinde edindiği taraftarlar ve karşıtlarını inceledik. Şimdi, İsmail Ferid'in materyalizm eleştirisini kavramak için, onun felsefi görüşlerinin temellerini ele alacağız.

[107]Fatma Aliye Hanım, Tedkîk-i Ecsâm, (sadeleştirenler: Ali Utku, Arzu Ekinci), Çizgi Kitabevi, Konya, 2009, s.99.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FERİD VE MADDE-KUVVET-HAREKET İLİŞKİSİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

1. 1. İsmail Ferid'in Düşünce Dünyası ve Materyalizm Eleştirisinin Arkaplanı

Bu bölümde, İsmail Ferid'in materyalizm eleştirisini hangi düşünce eksenine dayandırarak yaptığını ele almaya çalışacağız.

1.1.1. İsmail Ferid'in Felsefi Görüşlerinin Temelleri

İsmail Ferid, 1852'de Yanya'da doğmuş bir son dönem Osmanlı düşünürümüzdür. Babası Muhammed Yazır Efendi, Sultan Abdülmecit'in oğlu Şehzade Nureddin Efendi'nin (1851-1885) dairesinde hizmet vermiştir. Sıbyan Mektebi'nde ve Darü'l Ma'arif Rüşdiyesi'nde öğrenim gören İsmail Ferid, on altı yaşında, 1866 yılından itibaren Ankara vilayeti Tahrir-i Emlak heyeti Mukayyidliği ile memuriyete başlamıştır. Ankara, Filibe, Sivas, Kastamonu, Erzurum ve Trabzon, Halep, Konya, Beyrut, Aydın vilayetlerinde ve Haremeyn-i Şerif'te çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur.[108]

İsmail Ferid, materyalizmi tenkit eden "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" isimli eserini 1896 tarihinde yazmıştır. Eserin İzmir'de basıldığı, Süleyman Halit tarafından neşredildiği bilinmektedir. Bu eser, o sıralarda Türk fikir dünyasında önemli bir yer edinen Ludwig Büchner'in "Madde ve Kuvvet" isimli eserindeki monist materyalizmin (Maddenin ve kuvvetin aynılığını, birliğini ileri süren materyalizm) esası sayılabilecek fikir ve görüşleri eleştirmek için yazılmıştır.

İsmail Ferid'in, Büchner'in bahsedilen bu eserinin eleştirisinden on yıl sonra kaleme aldığı "Kütüb-i İlm-i Hey'etde Noksan Görünen Mehabisi Havi Risaledir" (1905) başlıklı bir eseri daha vardır. Bu risalede astronomide gördüğü bazı

---

[108] İsmail Ferid, İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn, (sadeleştirenler: Abazar Sepehri, Ali Uku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s.19.

eksiklikleri ve güçlükleri gündeme getirir ve uzmanlardan açıklama ister.[109]

Ayrıca, İslam Araştırmaları Merkezinde, yazarı İsmail Ferid olan, 1910-1920 yılları arasında yazılmış (1339), Sarhoşun Tövbesi adlı bir roman bulunmaktadır. İstanbul'da Kader Matbaasında basılmıştır, elli altı sayfadır. Bu eserin, yazarımıza ait olup olmadığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in çevirisini yaparak yayımlamış oldukları "Madde ve Kuvvet" adlı eser 19. yüzyılın biyolojik evrimci materyalizmini temsil ediyordu. İsmail Ferid, bu eserin eleştirisini yapmış, bu eserde savunulmakta olan materyalizme reddiye niteliğinde "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eseri kaleme almıştır.

Ali Utku'nun ve Abazar Sepehri'nin sadeleştirerek yayımladıkları "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eserde belirttikleri üzere; İsmail Ferid, Rönesans sonrası modern bilimsel gelişmelerden habersiz olmakla itham edilmiştir. Çünkü İ. Ferid, Güneş'in yerküreden büyük olmadığını, Kant-Laplace teorisinin yanlışlığını ve yerkürenin hareket etmediğini ispatlamaya çalışmıştır. Ancak onun, Galileo'dan ve Newton'un çekim kuvvetinden haberdar olduğu eserinden anlaşılmaktadır. Vülgermateryalistlerin, temelde maddenin ezeliliği, ebediliği ve bir faile ihtiyaç duymaksızın işleyen tabiat kanununa dayanan görüşlerine karşı İ. Ferid'in eleştirileri hem bilimsel hem kelâm çerçevesinde olmuştur. İ. Ferid, kelâm çerçevesinde zorunlu varlık anlayışıyla Tanrı'nın varlığının ispatına değinmiş daha sonra nübüvvetin ispatını ele almıştır.

Günümüzde İsmail Ferid ile ilgili bilgi edinebileceğimiz kaynak kısıtlıdır. Ancak, Mehmet Akgün, "İsmail Ferid' in Büchner Materyalizmini Eleştirisi" adlı makalesinde onun; madde, hareket, çekim kuvveti gibi pek çok konudaki görüşlerinin Fahreddin Razi'ye dayandığını belirtmiştir.

İ. Ferid, "İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eserinde Seyyid Şerif Cürcani'nin (1340-1413) "Şerh-i Mevakıf", Saduddin Taftazani'nin (1322-1390) "Şerh-i Makasıd" ve İbn-i Sina'nin (980-1037) "İşarat" eserlerinden de bahsetmektedir. İ. Ferid, kelâm çerçevesinde varlık ve Tanrı'nın varlığı konularına açıklık getirmek için sıkça Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerinden örnekler sunmuştur. Yani açıklamalarını

---

[109]Ferid, a.g.e., s. 19.

İslam kelâmı üzerine temellendirmeye çalışmıştır. O, Kur'an-ı Kerim'in, tabiatla ilgili bir çok konuda bize bilgi verdiğini de söylemektedir.

İ. Ferid'in kelâm çerçevesindeki eleştirilerini daha iyi tanımak için, Fahreddin Râzî 'yi ve onun varlık, Tanrı-âlem münasebeti hakkındaki görüşlerini kısaca inceleyelim. Ebu Abdillah (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razi et-Taberistani (1149-1210) ünvanıyla bilinen Râzî, kelam, felsefe, tefsir ve usul-i fıkıh alanındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'ari alimidir.[110] 12. yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Fahreddin er-Râzî kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. Fahreddin er-Râzî, İslam düşünce tarihinde Gazzâli öncesi döneme ait eser ve fikirlerin yeniden yorumlanarak, düşünce ve muhtevada bir dönüşümün yaşandığı ikinci klasikler döneminin ilk ve en etkili ismidir. Râzî, özellikle tümel disiplinlerin belirleyici özelliklerini tespit etmiş ve kelâm ilmini yeniden düzenlemesi sebebiyle de 'el-imam' olarak adlandırılmıştır.[111]

Râzî 'ye göre varlık, bir şeyin dış dünyada gerçekleşmesi manasına gelmektedir. Bu sonuca varılmasının sebebi, insan aklının zorunlu olarak şeylerin ya var olduklarına ya da yok olduklarına ilişkin bir hüküm verme durumunda olmasıdır.[112]

Râzî'nin varlık görüşüne göre varlık, zorunlu ve mümkün olarak ikiye ayrılmaktadır. Mümkün varlıklar da temelde cevher ve araz olarak ikiye ayrılmaktadır. Zorunlu varlık Allah'ın zatına karşılık gelirken, mümkün varlık yaratılmışlardır. Râzî, ontolojik kavramları incelerken "el-Umurü'l-amme ve ma yecri mecraha ve mecra envaiha" başlığını kullanmıştır. Râzî bu terkibin "umur-ı amme" kısmında varlık ve ona kapsam, genellik bakımından yakın olan mahiyet, birlik-çokluk kavramlarını, ikinci kısmında zorunlu-mümkün, kıdem-hudüs kavramlarını incelemiştir.[113]

Fahreddin Râzî 'ye göre başlangıcı ve sonunun olup olmaması bakımından dört kısım varlık vardır: 1. Başlangıcı ve sonu olmayan varlık: Allah, 2. Başlangıcı ve

---

[110]Yavuz, Yusuf Şevki, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 12. Cilt, 1995, s.89.

[111]Osman Demir, Ömer Türker, vd., İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Razi, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s.5.

[112]Demir, Türker, a.g.e., s.453.

[113]Osman Demir, Ömer Türker, Makale: İslam Düşüncesinde Fahreddin Er-Razi Ekolü, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s.194.

sonu olan varlık: Dünya, 3. Başlangıcı olan fakat sonu olmayan varlık: İnsan ve ahiret, 4. Başlangıcı olmayıp sonu olan varlık: Muhal varlık.[114]

Râzî, Tanrı'nın varlığının delillerine temel olacak altı öncül zikreder. Bu öncüller Tanrı-âlem ilişkisi bağlamındaki tartışmalara da temel teşkil etmektedir. Râzî, bu öncüllerin kabul edilmesi durumunda Tanrı'nın varlığını kabul etmenin kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Bu öncüller şunlardır: 1. Mümkün varlık varlığa çıkma veya çıkmama ihtimalinden birini diğerine ancak bir müreccih ile tercih edebilir. 2. Müreccihe olan ihtiyaç hem varlığa geliş hem de varlığı devam ettirmek içindir. 3. Müreccihin var olması gerekir. 4. Müreccihin eserin varlığa geliş anında var olması gerekir. 5. Devir imkansızdır. 6. Teselsül imkansızdır.[115] Burada teselsülün imkansızlığı, vülgermateryalistlerin savunduğu maddenin sonsuz, ezeli, ebedi olduğu görüşünü reddetmektedir.

Râzî 'ye göre, bu âlem “mümkün varlık” tır. İlk olarak, her bir cisim, heyula ve suretten mürekkeptir. Her bir mürekkep mümkündür; dolayısıyla her cisim mümkündür. İkinci olarak, her bir cismin varlığı mahiyetinden farklıdır. Varlığı mahiyetinden farklı olan herşeyin özü itibariyle varlığı mümkündür; dolayısıyla her bir cismin özü itibariyle varlığı mümkündür. Çünkü söz konusu varlık ya bu mahiyete muhtaç değildir veya muhtaçtır. İlk ihtimal bu varlığın söz konusu mahiyete araz olması düşünülemez, halbuki ona araz olduğu varsayılmıştı. İkinci ihtimalde ise başkasına muhtaç olan şey özü itibariyle mümkün olup bir sebebe gerek duyar.[116]

Râzî, burada özü ile zorunlu varlığın var olduğunun ispatını yapmaya çalışmıştır. Râzî'ye göre varlık alanında özü ile zorunlu bir varlığın var olduğu, duyulur alemin de özü ile zorunlu olmayıp mümkün varlık olduğu ispatlandığına göre, bu alemin dışında özü ile zorunlu bir varlığın var olması gerektiği de açıklık kazanmış olmaktadır.[117]

Yani ontolojik olarak Allah'ın varlığı zorunludur. Bu görüşler kelâmi açıdan, Tanrı’nın varlığını zorunlu kılmakta, vülgermateryalizmin Tanrı anlayışını

---

[114]Mustafa Bozkurt, Fahreddin Razi'nin Varlık Anlayışı, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,14:2, 2009, s.118.
[115]Muammer İskenderoğlu, Fahreddin Razi'de İsbatı Vacib ve Tanrı Alem İlişkisi, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s.475.
[116]İskenderoğlu, a.g.m., s.479.
[117]İskenderoğlu, a.g.m., s.479.

reddetmektedir. İ. Ferid de eserinde, varlık ve Tanrı anlayışına yer verdiği kısımlarda Tanrı'nın "zorunlu varlık" olduğundan ve diğer varlıkların yaratılmış "hâdis" olduğundan söz etmektedir.

İ. Ferid, Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı eserindeki, evrenin bölünmesi imkansız atomlardan (maddeden) meydana geldiği iddiasını eleştirmekteydi. İskenderoğlu'na göre, Râzî de bu konuya mesafeli yaklaşmıştır. Râzî, cisimlerin hadis olduğunu hareket noktası olarak almakla birlikte birçok eserinde atomculuk öğretisine özel atıf yapmamıştır. Çünkü Razi'ye göre, cisimlerin atomlardan müteşekkil olduğu kabul edilsin veya edilmesin, her iki durumda da onların hadis olduğu ispatlanabilir.[118]

Osman Demir'e göre Râzî, atomculuğu "el-Mebâhisü'l-meşrıkiyye" adlı eserinde eleştirmiştir. Râzî bu eserinde fizik, astronomi ve geometri alanlarından deliller sunarak atomculuğu inkar etmiştir. Râzî'nin başlangıçta atomculuğu eleştirmesine rağmen daha sonra Eşariliğe bağlı kalan bir durum sergilediği de bilinmektedir.

İ. Ferid'in maddenin kendiliğinden bir hareket ve kuvvete sahip olduğu konusuna temel itirazları ise Râzî'nin şu görüşlerine dayanmaktadır. Bu âlemde sonsuz devirler, başlangıcı ve sonu olmayan hareketler vuku bulmuştur. Bu devir ve hareketlerin sonsuz fiiller işlemeye gücü yeten bir faile ihtiyacı vardır. Sonsuz fiiller işleyen failin cisim veya cisimsel olması mümkün değildir. Bu sebeple, bu fiillerin hareket ettiricisi olup, cisim ve cisimsel olmayan bir failin varlığını itiraf etmek gerekir ki bu varlık da Tanrı'dır.[119]

Râzî'ye göre, bu delil üç temel öncülün ispatını gerektirir. Birincisi başlangıcı ve sonu olmayan hareketin ispatı. İkincisi bu hareketin bir müessir ve faile ihtiyaç duyduğunun ispatı. Üçüncüsü ise cisimsel bir kuvvetin sonsuz fiillere güç yetiremediğinin ispatı. Filozoflar ilk öncülü şöyle ispat ederler: Zaman, hareketin miktarıdır, hareketin başlangıcının ve sonunun olması imkansızdır. Sonuç olarak, başlangıcı ve sonu olmayan bir hareketin kabul edilmesi gerekmektedir. İkinci öncül ile ilgili olarak cismin kendini hareket ettirmesi mümkün olmadığından, onun bir hareket ettiricisinin olması gerekmektedir. Üçüncü öncül ise şöyle ispatlanabilir: Her cisimsel güç bir hayyizde vuku bulur, mütehayyiz parçalanabilir olduğundan

---

[118]İskenderoğlu, a.g.m., s.484.
[119]İskenderoğlu, a.g.m., s.486.

hayyizde vuku bulan şeyde parçalanabilir. Bu durumda, söz konusu gücün bir kısmı ya hiç bir şeye güç yetiremez, ya bütünün güç yetirdiğine güç yetirebilir, ya da bütünün güç yetirdiğinden daha azına güç yetirebilir. İlk iki ihtimal imkansız olduğundan, son ihtimalin kabul edilmesi gerekmektedir. Parçanın gücü sınırlı olduğundan, bütünün gücü de sınırlı olacaktır. Sonuç olarak, cisimsel güçten sonsuz bir fiilin ortaya çıkması imkansızdır.[120]

Râzî'nin ve İ. Ferid'in savunduğu, hareketin bir müessir ve faile ihtiyaç duyduğu fikrini vülgermateryalistler kabul etmemektedirler. Hareketin sonsuza kadar devamlılığını tabiatın işleyişine dahil etmişlerdir. Bu tabiat kanunları Tanrı'nın müdahalesine ihtiyaç duymamaktadır. Yani vülgermateryalistler, faili olmayan bir fiilin varlığını savunuyorlar ya da faili bizzat tabiatın kendinde arıyorlar diyebiliriz. Şimdi ise İsmail Ferid'in İbtal-i Mezheb-i Mâddiyyûn adlı eserinde Büchner'in fikirlerine karşı olan reddiyesini ele alacağız. İlk önce İ. Ferid'in bu reddiyesinin gerekçelerini inceleyeceğiz.

1. 1. 2. Büchner'in "Madde ve Kuvvet" Eseri Çerçevesinde İ. Ferid'in Materyalizm Eleştirisinin Genel Çerçevesi ve Gerekçeleri

İsmail Ferid'in "İbtâl'i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eseri, doğrudan Büchner'in "Kraft und Stoff" unun erken bir eleştirisini sunmaktadır. İ. Ferid, "Kraft und Stoff" un Baha Tevfik ve Ahmet Nebil Beyler tarafından tam olarak Türkçe'ye tercüme edilmesinden on altı yıl önce bu eleştiriyi yapmıştır.[121] 19. yüzyıl Osmanlı düşünürlerimizden olan İsmail Ferid'i "Madde ve Kuvvet" e reddiyesini yazmaya iten sebebin, Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in çevirisinin Osmanlı'da yarattığı yankı olmadığını, kendisinin bizzat "Kraft und Stoff" adlı eserin popülaritesinden duyduğu rahatsızlık sebebiyle bu reddiyeyi kaleme aldığını Ali Utku ve Abazar Sepehri'nin sadeleştirisinden öğrenmekteyiz.

İsmail Ferid'in Batı dillerine vakıf olmadığı bilinmektedir. "Sebeb-i Tahrir-i Huruf" başlığı altında anlattıklarına göre İsmail Ferid'in kitabı yazma sebebi, Avrupai tarzda bir eğitim kurumunda, muhtemelen Mekteb-i Tıbbiyye'de eğitim görmüş,

[120]İskenderoğlu, a.g.m., s.486,487.
[121]Ferid, a.g.e., s.14.

Fransız lisanını tahsil etmiş, cebir, hendese, hikmet-i hey'et, kimya, coğrafya, tarih, hukuk vesa'ir fünun-ı aliyyede mahir, fakat ilm-i ahval-i ahiretten habersiz bir kişiyle karşılaşmasıdır.[122] Bu kişi Büchner'in "Kraft und Stoff" adlı eserinden etkilenmiştir. Bu sebeple İ. Ferid, eserine başlarken şöyle demektedir: Bu âlemin bir müessirin eseri olmayıp bizatihi mevcut bir heyet olduğuna ve içinde bulunan eserlerin âlemin parçalarının fail kuvvetlerinin ürünü olarak ortaya çıktığına kanaat getirmiş olduğunu ifade edip bu iddiasının doğruluğunun da Almanya alimlerinden Doktor Büchner adlı zatın yazdığı "Madde ve Kuvvet" adlı kitabın öne sürdüğü deliller ile teyit edilmiş olduğunu söylemesiyle o kitabın bu mesele için beyan ettiği delilleri ve bürhanları tercüme edip anlatmasını kendisinden talep ettiğimde bir diyaloğa başlandı.[123] "İbtâl'i Mezheb-i Mâddiyyûn", İ. Ferid'in adını vermediği bu kimse ile diyalogları üzerine kurulmuş olup; Büchner'in "Kraft und Stoff" adlı eserinde savunduğu görüşlerinin bir eleştirisini sunmaktadır.

İ. Ferid'in materyalizm eleştirisi; madde ve kuvvetin mahiyeti, madde ve kuvvetin ezeli, ebedi olup olmadığı meselelerinden yola çıkılarak, âlemin, canlıların, insanın yaratılıp yaratılmamış olduğu noktasına varan bir genel çerçeveye sahiptir.

Büchner, meseleleri fizyoloji ve bilim çerçevesinde açıkladığını iddia etse de metafizik yorumlara sıkça başvurmuştur. İ. Ferid ise Büchner'in iddialarına, tabiat bilimleri ile ilgili konularda bilimsel verilerle, yaratılış ve Allah'ın varlığı meselelerinde kelâm çerçevesinde yanıt vermeye çalışmıştır. İsmail Ferid'in eleştirisinin dayandığı zihinsel yapı olan Osmanlı düşünce sistemi İslam kaynaklıdır.

Son dönem Osmanlı düşünce sisteminde çoğu düşünür teist açıklamalara yer vermemiştir. Bunun sebebi Fazlıoğlu'nun deyişiyle, bilgide ateist olmamızın gereksiz oluşudur. Çünkü zaten bilgiyi işleme konusunda teist değiliz. Fazlıoğlu'na göre: Pierre Simon Laplace, Napolyon'a "Exposition du Systéme du Monde" (Alem Sisteminin Açıklanması) adlı eserini sunduğunda Napolyon, Laplace'a kuramında Tanrıyı göremedim; demiştir. Bunun üzerine Laplace, kuramımda Tanrıya gereksinim duymadım; cevabını vermiştir. Fazlıoğlu'na göre Laplace'ın Ali Kuşçu, Napolyon'un Fatih Sultan Mehmet olduğunu düşündüğümüzde, Ali Kuşçu Fatih Sultan Mehmet'in sorusuna şu cevabı verirdi: "Sultanım biz sizi müslüman bilirdik". Büchner ise

[122]Ferid, a.g.e., s.14.
[123]Ferid, a.g.e., s.195.

eserinde, Napolyon ve Laplace arasında geçen bu diyaloğu, ateizmini savunmak için kullanmıştır. Ona göre, bilimsel sonuçlar elde edildikçe Tanrı'nın varlığıyla bir şeyleri açıklamaya gerek kalmayacaktır.

İ. Ferid'in eleştirisinin temelinde de burada sözü edilen son dönem Osmanlı zihinsel yapısının bulunduğu düşünülmelidir. O, evrenle tabiatla ilgili konularda yaratıcının yaratmasına atıfta bulunsa da, konuyu mutlaka bilimsel argümanlarla ele almaya çalışmıştır. İ. Ferid, bir çok bilimsel meselede hatalı açıklamalarda da bulunmuştur. İ. Ferid'in materyalizm eleştirisinin genel çerçevesine ve gerekçelerine değindikten sonra, şimdi onun materyalizm eleştirisini ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

1.2. İsmail Ferid'in Madde-Kuvvet-Hareket İlişkisine Dair Görüşleri

Bu bölümde, İ. Ferid'in madde anlayışını ve buna bağlı olarak onun madde-kuvvet ilişkisi, madde-kuvvet-hareket ilişkisi hakkında ki görüşlerini ele alacağız.

1.2.1. İsmail Ferid'in Madde Anlayışı

Büchner, "Madde ve Kuvvet" te maddenin ezeli ve ebedi olduğunu savunmaktadır. Ona göre, fizyolojik bir zincirin sonucu olan maddenin varlığının, bir başlangıcı ve sonu yoktur. Her madde başka bir maddeden, her varlık başka bir varlıktan meydana gelmiştir; yani madde ezelidir. Tabiatta ki su döngüsü gibi döngüsel fizyolojik, kimyasal olayları ise maddenin ebediliğinin kanıtı olarak sunmaktadır. Kütlenin korunumu yasası olarak bildiğimiz hadiseden yola çıkarak, kimya ilminin maddenin değişimlerini bize öğrettiğini söylemektedir. Bu dönüşümler Büchner için, maddenin varlığını daimi olarak muhafaza ettiğini kanıtlamaktadır. Maddeler ebedidir, eksilmez ve artmazlar yalnızca şekil değiştirirler. Şekiller değişir, fakat bir şeyin şeklinin değişmesi ile o şeyin maddesinin ortadan kalkması gerekmez. Bir mum yandığında parçaları ayrışıp hidrojeni, oksijeni, karbonu, azotu ayrılıp yerli yerine giderler ise de meydanda mum şeklinin kalmamasından, onun maddesinin mahvolduğu sonucu çıkarılamaz. Demek ki, bu âlemde yalnız şekiller değişip

maddeler asla değişemiyorlar. Öyle ise maddeler ezeli ve ebedidir.[124]

Büchner, Christian Radenhausen'ın fikirlerine atıf yaparak söylemektedir ki, insanın düşüncesi dışında ne zaman ne de mekan vardır; bunlar ancak insanın zihninde mevcuttur. Bunlar birtakım mukayeselerin sonucudur ki, ancak dış dünyadan gelen izlenimlerin muhakemesiyle elde edilebilirler.

Büchner, mikroskobun icadıyla önceden göremediğimiz canlıları artık görebildiğimizi ve bunun bir sınır olduğundan emin olamayacağımızı söyleyerek maddenin nihayetsizliğini savunmaktadır. Büchner, birçok inceleme sonucunda, yalnız aletler vasıtasıyla değil, zihnen ve tasavvuren bile maddenin en küçük şeklini bulmanın mümkün olmadığını ve en büyük şeklinin dahi tayin edilmesinin mümkün olamadığını söylemektedir. Mikroskoplar, gözlerimizin önüne hiç tanınmamış âlemler, organik hayatlar getirmiştir. Bu vasıta, insanın gözle göremeyeceği birçok canlıları teşhis etmesine ve tanımasına yardım etmiştir. Fakat bu gördüğümüz şeyleri, son bir sınır olarak kabul etmemiz mümkün değildir.[125]

Büchner, göremediğimiz daha bir çok canlı olduğunu söylemektedir ve bundan çıkardığı sonuç, maddenin nihayetsiz oluşudur. Maddenin, zamansal olarak bir sonunun olmamasının yanısıra sayısal olarak da sonsuz olduğunu iddia etmektedir.

İ. Ferid ise sonsuz sayıda maddenin var olabilmesi için sonsuz derecede boş bir yerin olması gerektiğini belirtmektedir. Bu yer, uzay olmalıdır. Uzayın sonsuz olduğunu deneyle bilemeyeceğimize göre maddenin sonsuz sayıda olduğunu iddia etmek, varsayımsal bir boşluk kabul etmek manasına gelmektedir.

İ. Ferid, ayrıca mantık çerçevesinde iki şeyin yalnız birinin diğerini kuşatabileceğini söylemektedir. Yani ona göre, uzay sonsuzsa madde sonsuz değildir; çünkü uzay kuşatansa madde kuşatılan olmalıdır. Madde sonsuz olsaydı uzayı kuşatacağından uzay sonsuz olamayacaktı.

Büchner'in buradaki görüşlerinin daha gelişmiş bir versiyonu günümüz fiziğinde "çoklu evrenler", "multivers" olarak yer almaktadır. Bu kuram, deneysel olarak ispatlanmamış, bilimsel bir kuramdır. Büchner, maddenin yoktan (yok iken) var olmadığı görüşündedir. Yaratıcının var olduğuna hükmedebilmek için âlemin yoktan

---

[124]Ferid, a.g.e., s.262.

[125]Louis Büchner, Madde ve Kuvvet, (çev.: Ahmet Nebil, Baha Tevfik), (sadeleştirenler: Ali Utku, Kemal Kahramanoğlu), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s.394.

var olduğu ispat edilmelidir.

İ. Ferid'e göre bu düşünce hatalıdır. Çünkü yok iken bir şeyin varlığa geldiği sabit değildir, düşüncesi, insan türü bir şeyi yoktan varlığa getiremediği için insan türü indinde bir şeyin yoktan varlığa geldiği tecrübeyle sabit değil ise hiçbir şeyin aslında yoktan varlığa gelmesi mümkün değildir; eğer mümkün olsaydı, insan türü de bir şeyi yoktan varlığa getirebilirdi, yolunda bir kıyas yapmaktan başka bir şey değildir.[126] Yani İ. Ferid, yok iken var olmanın mümkün olduğunu bunun da yaratıcının kudretiyle gerçekleştiğini savunmaktadır.

İ. Ferid'e göre böyle bir kıyas yapmak hatalıdır. Ona göre, bu kıyas doğru olsaydı, âlim ve kâdir olan bütün türlerin ilim ve kudretleri birbirine eş ya da benzer olurdu. Örneğin bir karınca ile bir insanın ilim ve kudretleri arasında bir fark olmayıp, insanlar gemi yaptıkları gibi karıncalar da yapabilirlerdi veya karıncalar gemi yapamadıkları için insanlar da yapamazlardı. Burada İ. Ferid, canlı varlıkların ilim ve kudretinin farklılığına atıf yapmaktadır. İnsan bir şeyi yaratamıyorsa, bir şey yaratabilen bir yaratıcının da olamayacağını düşünmenin, gemi yapamayan bir karıncaya bakıp insan da gemi yapamaz demeye benzeyeceğini anlatmaya çalışmaktadır.

İ. Ferid, yaratma meselesinde Râzî'nin Tefsir-i Kebir'inden misal vermektedir. Râzî'ye göre âlemin parçaları hakikatte müşterektir, yani âlemde cisim "madde" adı verilen şeylerin hepsinin hakikati cisim olmaktır. Burada cisimden madde kastedilmektedir. Râzî'ye göre cisimlerin türleri çoktur ve her cismin bir türe tahsis edilmesi bir tahsis edicinin tahsisiyledir. Mahiyeti cisim olan maddeler eğer bir yaratıcının yaratması ve oluşturmasıyla olmayıp da kendi kendilerine mevcut olsalardı, âlemde mevcut olan şeyler ayrı türden olmayıp aynı türden olması gerekirdi. Yani âlem sözgelimi yalnız topraktan veya sudan ibaret olmalıydı.[127] Râzî'nin bu görüşlerinden yola çıkarak İ. Ferid, maddenin varlığa gelmesi ve maddelerin çeşitlenmesinin bir yaratıcı kudret tarafından olduğunu söylemektedir.

İ. Ferid'in madde anlayışına göre, maddenin ezeli ve ebedi olduğu ispat edilemeyeceği için kabul edilemezdir. O, Büchner'in maddenin yoktan var olmadığı ve yokluğa gitmeyeceği görüşüne karşı bunu asla deneyimleyemeyeceğimiz

[126]Ferid, a.g.e., s.268.
[127]Ferid, a.g.e., s.277-278.

eleştirisini getirmektedir.

Kanaatimizce maddenin ezeli ve ebedi olup olmadığı, sonsuz sayıda mı belirli sayıda mı var olduğu gibi meseleler fizik, matematik, mantık gibi alanlardaki fikir tartışmalarına konu olmaya devam edecektir. Bu konunun deneye açık olan ve olmayan taraflarının olduğu bilinmektedir. Maddenin ezeliliğini kanıtlasak dahi bunun bize bir yaratıcının var olup olmadığı ile ilgili bilgi verebileceği görüşü tartışmalıdır. Örneğin, Yunus Emre'nin düşüncesinde Allah yaratma kudretine ezelden sahiptir. Âlemi sonradan yaratmış olması, kudretinin ezeli olmadığı anlamına gelmez. [128]

Sonuç olarak, maddenin sonlu ya da sonsuz olmasından Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna gitmeye çalışmanın zor olduğunu düşünmekteyiz. Eğer Tanrı'nın varlığına inanmıyorsak neden onun yokluğunu bilimsel çabalarla ispatlamaya çalışalım? Aksine, Tanrı'nın varlığına inanıyorsak onun sonlu ya da sonsuz sayıda madde yaratabileceğini düşünmemiz neden güç olsun.

Maddenin sonsuzluğu, basitçe bir gün kıyametin kopacağı ve maddenin yok olacağı düşüncesini reddetmek için mi savunulmaktadır? Tanrı'nın hem maddeyi sonsuz mahiyette yaratıp hem kıyametin kopacağının mümkün olması bizce düşünülebilirdir. Bunun aksinin ispatını yapmaya kalkışmanın, insanoğlunu bilimin sınırlarını aşacak pek çok güçlükle karşılaştıracağı gerçektir. Zira varlığın, maddenin, zamanın mahiyeti her yeni gün bize farklı yüzlerini göstermektedir. Bu sebeple bilimsel verileri doğru yorumlamadan, metafizik kurmaya çalışmanın ya da bir metafiziğin var olamayacağını kanıtlamaya çalışmanın yanlış olduğu kanaatindeyiz. İsmail Ferid'in "madde" anlayışını inceledik; şimdi "kuvvet" anlayışına değinelim.

1.2.2. İsmail Ferid'in Kuvvet Anlayışı

Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı eserinde madde ile birlikte âlemin varoluşunda temel teşkil ettiğini söylediği bir diğer ana unsur kuvvettir. Büchner, madde gibi kuvvetin de ebedi ve ezeli olduğunu ve onun asla kaybolmadığını ancak şekil değiştirdiğini savunuyordu. Büchner'e göre bu değişim şu şekilde

[128] Bayram Dalkılıç, Yunus Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti, Kendözü Yayınları, Konya, 2004, s. 117.

gerçekleşmektedir. Örneğin yanma vasıtasıyla ışık ve ısı oluşur ve bu ısı lokomotifte bulunsa hareket esnasında vagonlara geçer. Buhar makinalarında yakılan kömür vasıtasıyla hasıl olan kimyasal bağıntı adlı kuvvet, ısı kuvvetine ve o da mekanik kuvvete ve o da bir ağaca temas ederek diğer bir ısıya dönüşür.[129]

Büchner, çarpma, basınç, yoğunlaşma gibi hadiselerin kuvvetin değişmiş şekilleri olduğunu söylemektedir. Ona göre, cisimlerin atomları birbirine yaklaşırken ısı kaybeder; çünkü ısı, atomları birbirinden ayıran bir kuvvettir. Kuvvet, maddenin niteliklerinden, hareketlerinden, dönüşümlerinden ibarettir. Kuvvet ne doğar ne ölür daima dönüşür. Görüldüğü gibi Büchner, kuvveti maddenin dönüşümlerinde ortaya çıkan, maddeyle birlikte hareket eden, varlığı ondan bağımsız olarak var olmayan bir şey olarak görmektedir. Maddenin sahip olduğunu iddia ettiği ezelilik ve ebedilik gibi vasıfları, maddeyle birlikte var olduğu için kuvvete de yüklemiştir.

Biliyoruz ki, her kuvvet bir madde sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak kuvvet, maddenin bizatihi kendisinden kaynaklanan bir güç olmayıp kendi maddesel özelliğiyle birlikte diğer bir çok maddenin ve kuvvetin etkisiyle şekillenmektedir. Yerçekimi kuvveti, merkezkaç kuvveti, sürtünme kuvveti vs. pek çok farklı kuvvet, "kuvvet" kavramını şekillendirmektedir.

İ. Ferid'e göre, kuvvet ezeli ve ebedi değildir, ışık ile ısı "zerrelerin titreşimlerinden ibaret" birer kuvvettirler. Bu kuvvetler ezeli de ebedi de değildirler. Ezeli değildirler; çünkü bir mekandan diğer mekana yüz defa gelip giderek titreşmiş olan bir zerre birinci defa gidişinde bir ışık ortaya çıkarıyor ise, bu ışık birinci defa geri dönüşünde ortaya çıkardığı ışıktan başka bir ışıktır ve bu birinci geri dönüş vasıtasıyla hasıl olan ışık da ikinci gidiş vasıtasıyla olan ışıktan başkasıdır.[130]

İ. Ferid için ezeli demek "başkası tarafından öncelenmiş olmamak" demektir. Işığın her bir parçası başka parçaya nispetle başkası tarafından öncelenmiştir. Bu yüzden ışık ezeli olamaz. Bu görüşleri ile İ. Ferid, Büchner'in tam tersi bir anlayışı savunmaktadır.

Büchner, her ışık zerresi bir diğerinden hasıl olduğu için ışığın ezelden beri var olduğunu söylerken; İ. Ferid, her ışığın varlığının bir diğerinden gelmesinin onun ezelden beri kendine ait bir varlığının olmadığına kanıt olarak sunmaktadır. Biliyoruz

---

[129]Ferid, a.g.e., s.260.
[130]Ferid, a.g.e., s.260.

ki, maddenin kendine ait özelliklerinden kaynaklanan kuvvete etkileri olduğu gibi, bir dış etkiyle oluşan hareketler de maddenin üzerinde etkilidir. Burada, Büchner'in kuvvetlerin birbirine dönüştüğü iddiası, bilimsel olarak doğrudur. Bu kuvvetler bugün çeşitli enerjiler, manyetizma, elektrik vs. gibi çeşitli konular altında fiziğin konusu olmaktadırlar. Bu sebeple kuvvetin ezeli ve ebedi olup olmadığı bu farklı değişkenler üzerinde ayrı ayrı ortaya konulmalıdır. Örneğin günümüzde evrenin giderek soğuduğu üzerinde durulmaktadır. Big Bang teorisine göre, Büyük Patlama'dan sonra açığa çıkan ısıyla evren bir ivme kazanmış ve genişlemeye başlamıştır. Evren genişledikçe bu ısı giderek azalacaktır. Öyleyse bu bilgiden, maddenin ve kuvvetin ebedi olmadığı yorumu çıkarılabilir. Ancak, fizikteki gelişmeler, gün geçtikçe farklı sonuçları gözler önüne serecek ve bu tartışmaların seyrini değiştirecektir.

Büchner'in "Madde kuvvetsiz, kuvvet maddesiz olamaz" görüşüne karşı çıkan İ. Ferid'e göre maddesiz kuvvet olabilir. İ. Ferid'e göre, Güneş'ten ayrılmış ve henüz Dünya'ya ulaşmamış olan ve hala yol almakta bulunan bir kuvvet, maddesiz kuvvettir.[131]

İ. Ferid'e göre ışık kuvvet olmasa dahi madde olamaz. İ. Ferid'e göre bilimin tarif ettiği madde, kendisi diğer maddeye katıldığında diğer maddenin kadri ve kıymeti artan şeydir. Halbuki ona göre, ışığın bir cisme katılmasından o cismin artması gerekmemektedir.[132]

Günümüz fiziğinde ışığın hem dalga hem parçacıktan oluşan bir enerji olduğu kabul edilmektedir. Işık fotonlardan oluşmaktadır ve fotonlar kütlesizdir; harekete geçtiklerinde kütle kazanırlar. İ. Ferid burada ışığın madde olmadığı görüşünde tutarlıdır; diyebiliriz. Şimdi İ. Ferid'in madde ve hareket ilişkisi hakkındaki görüşlerini inceleyelim.

1.2.3. İsmail Ferid'e Göre Madde ve Hareket İlişkisi

Büchner, madde ve kuvvet gibi ayrıca hareket kavramı üzerinde durmuş, onu kuvvetten ayrı tutmuştur. Büchner için hareket maddenin, tüm organiklerin ve

---

[131]Ferid, a.g.e., s.253.
[132]Ferid, a.g.e., s.253.

inorganiklerin bir niteliğidir. Bu nitelik, evrendeki birlik ve düzeni ispat edecek birinci delildir. Maddenin olmadığı yerde hareket de bulunmaz. Hareket, kuvvetten meydana gelmez; kuvvet harekete dönüşmez. Hareket meydana gelmemektedir; çünkü genel, ezeli ve ebedidir. Büchner'e göre hareket, madde ve kuvvet gibi yok edilemezdir. Hareket, başka şekillere girer, bu şekiller tamamıyla kendisine denk kuvvetlerdir. Bu hükümlerden Büchner, hareketin de ezeli, ebedi olduğu, mahluk olmadığı ve müsebbibi bulunmadığı sonuçlarını çıkarmıştır.[133]

İ. Ferid'e göre ezelilik ve ebedilik aynıyla mevcut olan şeyde bulunabilir. Hareket ise aynıyla mevcut olan şeylerden değildir, itibari şeylerdendir.[134] Yani İ. Ferid'e göre hareket, kendi başına var olan, varlığı başka bir madde ya da kuvvete bağlı olmayan bir şey değildir. Bu sebeple ezeli ve ebedi olamaz.

Bizce de hareketin ezeli, ebedi ve kendi başına var olan bir şey olduğunu söylerken Büchner, bilimsel olmayan bir iddiada bulunmaktadır. Hareketin mahiyetinin bu şekilde mantıksal ve deneysel olmaktan uzak bir şekilde belirlenmesi bilimsel bakış açısına uygun değildir.

Büchner'e göre, hareket maddenin ilksel hali, başka bir deyişle ruhudur. Âlemde hareketsiz bir cisim yoktur. İ. Ferid ise Büchner'in bu görüşlerine karşı Kuzey Kutbu'nun hareketsiz olduğunu iddia etmektedir. Hareketsizliğin varlığını şu şekilde kanıtlamaya çalışmıştır: Örneğin göğe doğru atılmış bir taş buradan atılır iken kazandığı kuvvet sona erdiğinde yere doğru düşer. Bu taşın yükselişinin son noktasının, düşüşünün başlangıcı farz olunması imkansızdır, zira yükselişin son noktasında da söz konusu taş yükselme niteliği ile niteliklenmiş bulunduğundan bu nitelik, düşüş niteliğine temeldir ve yine düşüşün başlangıcının yükselişin başlangıcı farz olunması da imkansızdır. Takdir gereği yükselme ile düşme zıt olup bir yerde birleşemezler. O halde yükselmenin son bulması ve düşmenin başlaması için bir ortak sınır gerekir, işte bu ortak sınır var olması gereken "hareketsizlik" vasıtasıyla ortaya çıkabilir.[135]

Burada İ. Ferid, atomların, moleküllerin hareketiyle cisimlerin hareketini aynı minvalde ele aldığı için bilimsel olarak hatalıdır. Duruyor görünen herhangi bir

---

[133]Büchner, a.g.e., s.420.
[134]Ferid, a.g.e., s.259.
[135]Ferid, a.g.e., s.258.

cismin atomlarının ve moleküllerinin hareket halinde olduğu, ısı kaybederek ya da kazanarak bu atom ve moleküllerin hareketlerinin hızında değişimler olduğu bilinmektedir.

Büchner'de mekanik açıdan bir cismin hareketsizliğinin mümkün olduğunu söylemektedir. Ancak bu cisim aynı zamanda Dünya'nın ve Güneş'in hareketlerine bağlıdır. Ayrıca bu cismin parçaları, ısıyla hareket etmekte ve atomları kimyasal etkilere maruz kalmaktadır. Bütün bunlar cismin hareketliliğini göstermektedir.

İ. Ferid'e göre, iki cismin çarpıştığı anda hareketsizlik bulunur. İ. Ferid, bir değirmen taşının süratinin çevreden merkezine kadar derece derece azaldığından asli merkezin hareketsiz bulunması gerektiğini söylemektedir.[136]

Kanaatimizce cisimlerin hareketliliği konusunda Büchner'in görüşleri bilimsel olarak geçerlidir. Buradaki iddiasıyla İ. Ferid, cisimlerin bizim gözle görebileceğimiz düzeydeki hareketleri açısından hareketsizliğini kanıtlamış olmaktadır. Oysa bugün fizikte, cisimlerin moleküllerinin, atomlarının, atomaltı parçacıklarının vs. hareketli olduğu bilinmektedir.

Şimdi İsmail Ferid'in Tanrı-âlem-insan münsebeti çerçevesinde materyalizm eleştirisini incelemeye devam edeceğiz.

[136]Ferid, a.g.e., s.258.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FERİD'İN TANRI ALEM İNSAN MÜNASEBETİ ÇERÇEVESİNDE MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ

İsmail Ferid, materyalizm eleştirisini kaleme alırken, Büchner'in "Kraft und Stoff" eserinin etkisinde kalmış olan biri ile fikir tartışmalarını temel aldığını belirtmiştir.

Büchner'in 1855'de yayımlanmış olan "Kraft und Stoff" adlı eseri, 1911'de Baha Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından "Madde ve Kuvvet" adıyla tercüme edilmiştir.

İsmail Ferid'in eleştirileri, Büchner'in kitabında üzerinde durduğu birçok fizyolojik temelli varlık açıklamaları ile metafizik bir varoluşun mümkün olup olmaması üzerinde şekillenmiştir. İsmail Ferid'in bu eleştirilerini Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisi çerçevesinde ele almaya çalışacağız.[137]

2. 1. İsmail Ferid'e Göre Tanrı- Âlem İlişkisi

İsmail Ferid'in "İbtâl'i Mezheb-i Mâddiyyûn" adlı eserinde önce âlemin varoluşuna, Dünya'nın ve diğer gezegenlerin meydana gelişine değinilmiş; daha sonra hayvanlar, insanlar ve diğer canlı organizmaların meydana gelişinden bahsedilmiş olduğu için bizde bu konuları bu sıra ile ele alacağız.

2.1.1. İsmail Ferid'e Göre Âlemin Varoluşu ve Tanrı

Büchner'in âlemin varoluşuna dair görüşleri, onun "âlemin başlangıçtaki durumu zerre idi" iddiası etrafında şekillenmektedir. Âlemin başlangıçta zerre olması, yani ezelden bir varlığının bulunması manasına gelmektedir. Bu da Büchner'i, âlemin ondan yaratıldığını kabul ettiği maddenin, yaratılmamış olduğu ve Tanrı'nın var olmaması gerektiği fikrine götürmektedir.

---

[137] Biz bu çalışmamızda, 2012'de yayımlanmış olan, sadeleştirisi Kemal Kahramanoğlu ve Ali Utku tarafından yapılan Madde ve Kuvvet adlı eserden yararlanacağız. Eserin materyalizm tahlilini de bu sadeleştirinin bölümlerine göre yapmaya çalışacağız.

Büchner'in, evrenin varoluşunu açıklamada başvurduğu görüşlerden biri olan evrimci anlayışın - "kendiliğinden türeme", "aşama aşama türeme"- Buffon gibi bazı savunucuları, Tanrı fikrini reddetmemiştir. Buna karşın Büchner'in evrim anlayışı, Tanrı'nın varlığını reddetmektedir.

İ. Ferid, âlemin başlangıçta zerre olarak bulunduğu görüşünü, şu şekilde eleştirmiştir: Bu hüküm bilimsel ise yanlıştır; zira başlangıç bizim için sırf meçhuldür. Bu hem de geometri ile, cebir ile malum olması mümkün olmayan bir meçhuldür.[138] Burada İ. Ferid, dünyanın başlangıcına şahit olmadığımız için bunu bilimsel olarak öngöremeyeceğimizi düşünmektedir.

Ayrıca İ. Ferid, ahenk içerisinde bir çekimle dönen zerreler fikrinin Allah'ın varlığının kanıtı olduğunu söylemektedir. İ. Ferid, zerrelerin ezel denilen sınırsız zamandan oluşumun başlangıcında olan sehiv zamanına kadar birbirleri arasındaki çekim kuvvetinin tesiriyle dönmekteydiler; ifadesinin hükmünün zerrelerin bir ortaya koyucusu ve bir mucidi bulunduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.[139]

Zerreler arasındaki çekimin uyumu fizik ve matematik açısından bir düzeni göstermektedir. İ. Ferid için burada bir zekâ sahibi failin olması gerekmektedir. Büchner ise bu zekâyı bizzat tabiatın kanunlarında, evrimleşerek gerçekleşen bir düzende bulmaktadır. İ. Ferid'in düşüncesine göre zerrelerin her birinin çekim kuvveti derecesi, birbirinin eşi ve benzeri ise, bunların her biri diğeriyle uyumlu olacakları, yani bir zerre ile diğer zerre arasında sözgelimi mutlaka birer metre fasıla bulunması gerekeceği için bu suretle zerrelerin dönüşü sırasında tasavvur ettiğimiz sehvin gerekleşmesine imkan bulunmayacağı açıktır. Bu uyumun böylece bir ortaya koyucu tarafından tayin ve tahsis olunduğu da anlaşılmış olur.[140]

İsmail Ferid, Büchner'in aksine bir kural koyucu olmaksızın kendiliğinden bir oluşumun gerçekleşemeyeceğini, zerreler arası çekim kuvvetinin de buna imkan vermeyeceğini düşünmektedir.

Büchner, yeryüzünün yaratılış devirlerini, dünyanın oluşumunu şu şekilde anlatmaktadır: Dünya, mensup olduğu nebülozdan koparak gerek kendi ekseni etrafında gerekse asıl kökeni olan nebüloz etrafında dönmeye başladıktan sonra,

---

[138]Ferid, a.g.e., s.205.
[139]Ferid, a.g.e., s.205.
[140]Ferid, a.g.e., s.205.

üzerinde derece derece ve birbirini izleyen birtakım dönüşümler meydana gelmeye başladı.[141] Büchner'e göre, birtakım buharların yoğunlaşmasıyla suların meydana gelmesinden sonra bu sularla ateş arasında dehşetli bir mücadele başlamıştır. Sular galip gelerek yerin bütün yüzeyini istila etmiş, her yer deniz olmuştur. Fiziksel ve kimyasal kuvvetlerin tahripleri sonucunda yavaş yavaş bu denizler de yoğunlaşmaya başlamış; karalar, kıtalar meydana gelmiş ve uzun bir müddet geçtikten sonra yüzey gittikçe kalınlaşmış, şimdiki gördüğümüz şekilde sert ve sabit bir hale gelmiştir.[142]

Büchner'in yeryüzünün oluşumunu anlattığı dönemde henüz Big Bang Teorisi ortaya atılmamıştı. Büchner'in açıklamaları, Kant'ın (1724-1804) ve Laplace'nin (1749-1827) kozmogonisine uygundur. Bu kozmogoni, yıldızların ve gezegenlerin yerçekimi etkisiyle, gaz bulutlarından oluştuğunu kabul etmektedir.

Ayrıca L. Büchner'in "Madde ve Kuvvet" te ve İ. Ferid'in "İbtâl'i Mezheb-i Mâddiyyûn" da yer yer Newton'un evrensel çekim yasasından bahsettikleri görülmektedir. Ancak İ. Ferid'in itirazında, yer çekimi kanununu doğru bir şekilde örneklendiremediğini söylemeliyiz. O örneğini şu şekilde anlatmaktadır. Sözgelimi elimize bir taş alsak da o taşı etrafımızda bir daire oluşturmak kastıyla kolumuzu pergel gibi sallayarak fırlatsak, bu taş bizim maksadımız doğrultusunda etrafımızda bir daire oluşturmaz. Bilakis elimizden kurtulduğu esnada elimiz o taşı hangi noktaya yönelik olmak üzere bırakmış ise, o taş elimizin bulunduğu yerden o noktaya doğru istikamet üzere gider.[143] İ. Ferid'e göre bu sebeple, Güneş'ten kopmuş olan Dünya da Güneş'in etrafında daire çeviremez.

İ. Ferid, ayrıca Dünya'nın oluşumu esnasında söz konusu zerrelerin neden Güneş'in çekim kuvvetine kapılarak Güneş'e eklenmediklerini sormaktadır. Bu örneğini İ. Ferid, bir nebülozun veya gezegenin çekim kuvvetinin, insan bedeninde var olduğu kabulü üzerine şekillendirmiştir. Biz elimize bir taş alıp etrafımızda çevirip fırlattığımızda taş, sadece bizim onu çevirme kuvvetimiz doğrultusunda hareket etmez, yerkürenin çekim kuvvetinin etkisine göre de hareket eder. Burada yanlış bir karşılaştırma söz konusudur. Biliyoruz ki, yer çekimi, cisimlerin kütlelerinin karesiyle doğru orantılı, cisimlerin arasındaki mesafenin karesiyle ise

---

[141]Büchner, a.g.e., s.458.
[142]Büchner, a.g.e., s.458.
[143]Ferid, a.g.e., s.208.

ters orantılıdır. Dünyanın farklı yerlerinde yer çekimi ivmesi farklılaşmaktadır. Uzayda ise kütle çekimi, Dünya'daki gibi hissedilmemektedir. Ancak yer çekimi kanunuyla ilgili farklı düşünceler de mevcuttur. Dünyanın oluşumunu açıklamak için şüphesiz daha ayrıntılı hesaplamalar yapılması söz konusudur.

Büchner, eserinin "gökyüzü" adlı bölümünde, uzayın, dünyanın ve gezegenlerin durumlarını, evrime göre açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, uzayın genişliğinin başlangıcı olmadığı gibi sonu da yoktur. O, tabiat kanunları dediği aynı zekânın uzayda da işlediği kanısındadır. Büchner, bu düşüncesini şu şekilde dile getirmiştir: İcra edilen milyonlarca tecrübeler hep aynı sonucu, aynı mekanik kanunları meydana koyuyor ve aynı hesaplara ulaşıyor. Bu hadiseler arasında zerre kadar dışsal bir iradeye delalet edecek bir şey bulunmadığı gibi Dünya'nın Güneş'in ve diğer yıldızların hareket ettiricilerini belirleyen özel bir kuvvete de rastlanamamıştır.[144]

Büchner'e göre bilim ilerledikçe metafizik varlık fikri ortadan kalkacak, yani dolayısıyla dine de gerek kalmayacaktır. Ona göre, tabiatın kanunlarını taratmak ve göksel hadiseleri açıklamak hususunda kozmoğrafya ilerledikçe metafizik bir varlık fikri meydandan kalktığı gibi, maddenin ve oluşumlarıyla hareketlerinin tabii kanunlarla açıklanması da kolaylaşmaktadır.[145]

Büchner, bu konuda hem kainatta söylendiği gibi bir ahengin olmadığını bu yüzden yaratılma fikrinin doğru olmadığını iddia etmekte hem de var olan bir ahengi kabul ederek bu ahengi evrime bağlamaktadır. Ona göre, kainatta büyük bir intizam, bir ahenk olduğunu söyleyenler, bu ahengin de asla değişmeyen ve genel olan kanunların etkileriyle vaki olduğunu ve hep bunların göğün yavaş yavaş gelişmekte ve evrim geçirmekte bulunmasından ileri geldiğini unutmamalıdırlar.[146]

Bu suretle Büchner, yaratılış denilen şeyin aşama aşama bir dönüşümden ve hadiselerin birbirine zincirlenmesinden ibaret olduğunu söylemektedir. Dışsal ve metafizik bir kuvvetin bu hususta da bir müdahalesi ve etkisi olmadığı sonucuna varmaktadır. Büchner, Tanrı'nın var olmadığını ve kainatın bir gaye üzerine yaratılmadığını ifade etmektedir.

İ. Ferid ise Büchner'in, âlemin varoluşundan yola çıkarak ulaştığı bu sonuca

[144]Büchner, a.g.e., s.450.
[145]Büchner, a.g.e., s.450.
[146]Büchner, a.g.e., s.456.

karşı çıkmaktadır ve Büchner’in tasvirlerinin çoğunun bilimsel olmadığını iddia etmektedir. O, âlemin varoluşunda Büchner’in gerçekleştiğini savunduğu tüm olayların bir yaratıcı olmadan mümkün olamayacağını söylemektedir. Çünkü İ. Ferid, çekim kuvveti, madde ve kuvvet arasındaki olup bitenlerin bir düzenlilik içerisinde olduğunu, bir yaratıcı olmaksızın matematiksel bir düzenin mümkün olamayacağını düşünmektedir.

Kanaatimizce Büchner de matematiksel bir düzenin varlığının farkındadır; sadece bu düzeni, bir yaratıcının varlığıyla değil, tabiatta aşama aşama bir ilerleme zekâsı olduğu fikriyle açıklamaya çalışmaktadır. Şimdi İsmail Ferid’in materyalizm eleştirisini, âlemin varoluşu ve Tanrı meselesi çerçevesinde anlayabilmemiz için gerekli olan konulara değineceğiz.

2.1.2. İsmail Ferid’e Göre Canlıların Varoluşu ve Tanrı

Büchner, evrenin bugünkü haline, evrimsel bir süreç sonucunda, aşama aşama geldiği görüşünü savunmaktadır. Bu anlayışa göre, ezelden beri var olan bir organik madde ya da herhangi bir gök olayıyla yeryüzüne gelen canlı bir organizma zamanla tabiat olaylarına maruz kalarak, canlıların oluşumunu sağlamıştır. Büchner’e göre yerin kabuğu yavaş yavaş soğumuştur. Bütün küreyi çevreleyen buhar tabakası, bu soğuma sonucunda suya dönüşerek yeryüzüne düşmüş ve muhtelif organizmaların oluşumuna istidatlı bir hale gelmiştir. Yani, suyun zuhuru ile bu organik oluşumların başlangıcı birdir. [147]

Büchner, her hayat sahibi varlığın, yine bir hayat sahibi varlıktan meydana geldiği kuralını “ilk neslin” ortaya çıkışını açıklarken kullanmıştır. O halde her oluşan canlıdan önce oluşmuş bir canlı olmalıdır. Bu durumu Büchner, evrimle açıklamaktadır. Büchner'e göre ilk nesli oluşturan hayatın ilk esası evrimleşmiştir. Bu esas ve tohum gelişmek için bazı dışsal etkileri ve şartları bekleyerek, ya belirli bir şekli olmadığı halde Dünya'yı oluşturan ve yavaş yavaş soğuyan gaz kütlesinde mevcuttu ya da kainatın nihayetsiz mesafeleri arasında bulunmaktaydı ki, daha sonra Dünya'nın oluşumuyla kabuk meydana geldiği zaman bu kabuk üzerinde gelişimine

[147]Büchner, a.g.e., s.469.

uygun şartlar ve müessirler buldu.[148]

Büchner'e göre, daha sonra Dünya'nın mekanik olan hareketi, değişerek organik ve canlı bir şekle girmiştir. Bu canlı organik, evrimin bir ürünüdür. Büchner'e göre, eğer hücreyi "ilk organik" olarak kabul etmek gerekirse bu kabul, bilimsel bir hadise olmaktan ziyade bir mucize, bir metafizik -yani tabiat dışı bir şey- olmaktadır. Eskiden böyle olduğu düşünülürdü, halbuki şimdi hücre uzun bir evrimin ve derece derece meydana gelen oluşumların bir sonucu olarak görülmektedir.[149] Yani, hayatın ortaya çıkışını hücrenin oluşumundan çok daha önceki zamanlarda var olan organik maddelerde aramalıyız. Hücre bir başlangıç değil, evrimin bugünkü sonucudur.

İ. Ferid, hayatın varlığının, hayat unsuru denilen söz konusu bu ilk organik maddeye bağlanmış olmasının yanlış olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, hayatın varlığını bu organik maddeye bağlamak, ruhun varlığını hesaba katmamak demektir. Bu durumda bu unsurun bozulması, ruhun bedenden çıkmasına sebep olacaktır ki bunun tersi olmalıdır. [150] Yani İ. Ferid'in anlayışına göre, ruh bedeni terkettiği için beden bozulmaya uğramaktadır. Beden yani madde bozulduğu için ruh bedeni terketmemektedir.

İ. Ferid'e göre canlı unsurun bozulması, ruhun bedenden çıkmasına bağlıdır. İ. Ferid, birtakım organik maddeleri bir araya getirdiğimizde ruh sahibi bir canlıyı elde edemeyeceğimizi söylemektedir. Ona göre, mutlaka madde birleşiminden farklı bir durum, "yaratılış" söz konusudur.[151]

İ. Ferid, burada hayat konusunda ehl-i sünnetin görüşüne vurgu yapmaktadır. Ehl-i Sünnet'e göre, hayat Rabbani takdirden ibarettir. Bu sebeple hücrelerin hayatına da o noktadan bakmalıdır.[152] Yani hücrelerin bir canlı oluşturma halini sadece bilimsel veriler ya da önkabullerle açıklamayı yetersiz bulan İ. Ferid, bu konunun kelâm boyutuna da değinmektedir.

İ. Ferid'e göre, Büchner'in "hayat unsuru" dediği şeye "unsur-ı mevâlid" (vücut bulma unsuru) demek daha doğrudur. Çünkü her hayat bulunan yerde organlaşma ve oluşum bulunduğu halde, her organlaşma ve oluşum bulunan yerde hayat

[148]Büchner, a.g.e., s.472.
[149]Büchner, a.g.e., s.477.
[150]Ferid, a.g.e., s.234.
[151]Ferid, a.g.e., s.235.
[152]Ferid, a.g.e., s.234.

bulunmamaktadır. Bunlar gerçekten "hayat unsuru" olsalardı, bulundukları yerlerde "hayat" da bulunması gerekirdi. O halde bunlara "hayat unsuru" denilmesi yanlış olur.

İ. Ferid, buradaki eleştirilerinde kelâma başvurarak, Büchner'in bilimsel iddialarından çok onun yaratılış düşüncesine olan reddini eleştirmiştir ve çürütmeye çalışmıştır. Büchner'in organik maddeden uzun zaman sonucunda evrimleşerek hücrenin oluştuğu ve canlıların böylece var olmaya başladığı görüşünün bilimsel olarak doğrulanmış olduğunu iddia eden bilim insanları olduğu gibi canlıların evrimleşmemiş olduğunu iddia eden bilim insanları da vardır.

Biz burada bilimsel olarak bunun tartışmasını yapacak biyoloji, kimya, tıp, antropoloji vs. bilgisine sahip olmadığımız için sadece konunun felsefi boyutuna olan itirazımızı yerine getireceğiz. Canlıların, evrimle ezelden var olan bir organizmadan türeyip türememesi üzerine Tanrı'nın varlığı ile ilgili yorum getirmenin felsefi düşünüş ve mantık açısından uygun olmadığını söyleyebiliriz. Canlıların ilk varoluş anına gidemeyeceğimiz için ezelden beridir var olan bir organizmanın, var olup olmadığını bilemeyeceğimiz açıktır.

İslâm düşüncesi açısından zaman kavramına Allah'ın tâbi olmadığı, insanlar için dahi zamanın algılanışında farklılıklar olacağı kabul edilmektedir. Ezel kavramının insanlar için ve Tanrı için aynı şeyi ifade ettiğini tespit etmemizin mümkün olamayacağı da açıktır. Bu sebeple canlı bir organizmanın ezelden beridir var olup olmadığı meselesi, kesinleştirilmesi zor bir meseledir. İnsanlar için ezelden beridir var olan bir canlı organizmanın varlığını kabul edecek olursak dahi bunun Tanrı için aynı şeyi ifade ettiğini asla bilemeyiz.

Einstein'in İzafiyet teorisinden de anladığımız kadarıyla zaman her yerde ve herkes için sabit değildir. Bu sebeple bu konu çok farklı değişkenler çerçevesinde tartışılmalıdır.

2.1.3. Büchner'in "Tabiat Kanunu" na Karşı İ. Ferid'in "Hudûs Delili"

Büchner, tabiatta kendiliğinden işleyen bir zekanın olduğunu düşünmektedir. Bu zekanın yöntemi evrimdir diyebiliriz. Büchner, bu zekaya "tabiat kanunları" demektedir. O, tabiatın yaratılmış olduğunu, tabiatta Tanrı'nın yaratmasıyla oluşan bir gaye

olduğunu kabul etmemektedir. Âlemde çeşit çeşit canlılar vardır; bunlar bir gaye sebebiyle varolmamışlardır, ancak evrimle güçlü ve işe yarar olanlar varlıklarını sürdüreceklerdir. Ona göre, tabiatın bir hedefe yönelik olduğu teorisi, daima kâinatın yaratıcı bir kudret tarafından yaratıldığını ve idare edilmekte olduğunu iddia edenlerin en önemli delillerinden olmuştur. Her şey, milyonlarca defa şekil değiştirerek ve unsurların karşılıklı faaliyetleriyle iyileştirilip, tamamlanarak nihayet gaye denilen hayali bir yetkin şekle yaklaşır ve biz bu gayeyi insana özgü olan bir bakış açısıyla tahmin ve takdir ederiz.[153]

Büchner'e göre, bu şekilde süreci yani evrimi göremediğimiz için sonuçlar bize gaye sebep delili gibi görünür. Zekamız daima şimdi üzerindedir, geçmişle ilişkili değildir ve her şeyi kendi faaliyetiyle meydana getirdiği birtakım tecrübelere dayanarak kabul etmektedir.[154] Bu sebeple, Büchner'e göre aslında gaye yoktur, evrim bizim tarafımızdan gaye olarak algılanmaktadır.

Büchner'e göre, Du Prel'in dediği gibi, tabiat kendi kendisinin tabibidir. Tabiatın fiillerindeki düzen, tabii bir surette gereken tedaviyi yapmaktadır. Bu tedavi sonucunda gayeye uygun olmayanlar yok olur, uygun olanlar muhafaza olunur. Yani Büchner'e göre gaye tabiatta "maddede" içkindir. Gaye sebep, tabiatın ve kuvvetlerinin yaşamaya istidatlı olanları yaşatmak, olmayanları öldürmek işleminden kaynaklanan bir sonuçtur.[155] Fakat Büchner, bu iddialarından sonra dünyadaki birçok şeyin kusurlu olduğunu varsayarak, tabiatta bir gaye olmadığını da söylemiştir. Yani gayeyi içinde barındıran evrime rağmen, evrimini tamamlamamış birçok kusurlu şey bulunmaktadır. Ona göre, bademcikler, apandisit, bir balinanın dişleri vs. gayesizdir. Hiçbir şey belirli bir istikamete doğru ilerlemez ancak tabiatta ve tabiilik sahasında ilerler.

İsmail Ferid ise Büchner'in, varolan şeylerin gayesizliği iddiasına karşıdır. Bizim bir şeyin faydasını bilemememizin, o şeyin faydasız olduğu manasına gelmediğini söylemektedir. Burada Büchner'in tabiatın ve canlıların bilgisine sahip olduğunu düşündüğünü görmekteyiz. Yani o, faydasız gördüğü bir şeyin araştırmalar sonucu faydasının bulunacağını düşünmemektedir. Bu onun, bilimsel çalışmaların

[153]Büchner, a.g.e., s.500.
[154]Büchner, a.g.e., s.501.
[155]Büchner, a.g.e., s.501.

sonuçlarına olan güveni sebebiyledir. Ayrıca Büchner’in tabiat hakkında çok fazla yeni bilginin elde edildiği bir dönemde böyle bir tavır sergilemesi, ilgi çekicidir. İ. Ferid ise bilemediğimiz daha nice şeylerin olabileceğini düşünmektedir. İ. Ferid'in bu düşüncesi, bilimsel bakış açısı ve merak bakımından anlamlıdır. Ulaştığı bilgi noktasını, son nokta kabul etmek her zaman insanoğlunun yanılgısı olmuştur. İ. Ferid şu sorusunda haklıdır: Sivrisineklerin, pirelerin faydasını bizim bilememizden, bunların gerçekte faydası olmadığını iddia etmek doğru olabilir mi?[156]

İ. Ferid, bizim bir zaman saçma ve menfaatsiz görmüş olduğumuz şeylerden, diğer zamanlarda birçok faydalar elde edildiğini söylemekte ve buna afyonun tıbben kullanımını örnek vermektedir.

İ. Ferid, materyalistlerin tabiattaki birtakım gayesiz şeylerin varolmasını “tabiat kanunu” nun varlığına delil olarak gösterenlerin de olduğunu söylemekte ve bu görüşü şu şekilde eleştirmektedir: Tabiatın varlığını bu düzensiz olaylar ile biliriz; derseniz, o halde biz de diğer eserlere sözü nakleyleriz. Tabiat niçin milyonlarca insanı düzenli bir surette yapıyor? Niçin bazı insanların gözleri ayaklarında, bazılarınınki sinelerinde olmuyor da böyle düzenli bulunuyor? Bu suretle, tabiatın düzensiz hareketleri arasında, olağanüstü olarak düzenli hareketleri de var demektir.[157] Yani, İ. Ferid’e göre varlıkların düzenli ve tutarlı oluşumları onların yaratılmış olduklarını kanıtlamaktadır.

Büchner'e göre, tabiatın kanunları değişmez. Tabiat yaratılmış değildir, kendi evrimi içerisinde varolmaktadır. Ona göre, tabiattaki hadiseleri ve şeyleri birbirine bağlayan kesin ihtiyaç ile bir kanun koyucunun iradi ve fiziksel olan kararları arasında çok fark vardır. Tabiatın kanunları, maddenin ne dışında ne de yanıbaşında bulunurlar. Buradaki kanunlar, yine aynı şeylerin birbirinden ayrılamayacak bir surette birleşmelerindeki özellikleri, hareketleri tanımlayan ve bunların konumlarını söyleyen “bilimsel bir ifade” dir.[158]

Büchner'e göre, tabiatın kanunları bilimi ifade etmektedir. Buradan yola çıkarak, tabiat olaylarını yaratıcı kudrete bağlayan dinleri, inanışları eleştirmektedir. Ona göre, hakikati takip eden ve onu arayan bilim, eski kavimlerin ilkel ve çocukçasına

---

[156]Ferid, a.g.e., s.248-249.
[157]Ferid, a.g.e., s.288.
[158]Büchner, a.g.e., s.428.

itikatlarını çürütmüştür. Bilim, birtakım vaziyetleri değiştirerek şimşekleri, yıldırımları, Ay ve Güneş tutulmalarını ilahların, eski 'titan-dev, cin'lerin varlığıyla açıklanmasına son verip bütün kuvvet ve kudretini insanlara verdi.[159] Büchner böylece bilimin, dinin -ona göre batıl itikadların- etkisini yok ettiğini iddia etmektedir.

İ. Ferid, Büchner'in "tabiat kanunları" fikrini "hudûs delili" ile çürütmeye çalışmıştır. O, bu delili ile âlemin ve âlemdeki her şeyin yaratılmış olduğunu savunmaktadır. İ. Ferid'e göre, tabiat kendi kendine bir şeyler oluşturamaz. Meydana gelmiş her şeyin bir meydana getiricisi vardır. Bir geminin ya da evin kendi kendine oluşmadığı gibi âlem de tabiat da canlılar da bir meydana getirici olmaksızın oluşamazlar.

Büchner'in tabiatın âlemi meydana getirdiği görüşü İ. Ferid'e göre yanlıştır. Çünkü tabiat varolmuşsa önce âlem varolmuştur. Âlem meydana gelmeden, Güneş, Dünya olamayacağı için tabiat da mevcut olamaz. Demek ki âlemin meydana gelişi, tabiatın meydana gelişinden önce olmak zorundadır. Bu sebeple de tabiat âlemi meydana getiremez.[160]

İ. Ferid'in eserinde, diyalog şeklinde devam eden konuşmada, karşısındaki kişi ona şöyle bir soru sormaktadır: Âlemin yaratıcısı bu âlemi neden yaratmıştır? Buna karşılık olarak İ. Ferid'in verdiği cevap şöyle olmuştur: İlahi fiiler hiç bir hikmet ve amaca bağlı değildir, yani Allah dünyayı dünya olmak üzere yaratmıştır. Bir örnek verecek olursak, çiçekleri insanlar koklasınlar, meyveleri insanlar yesinler diye değil, çiçekleri çiçek olarak, meyveleri meyve olarak yaratmıştır. Bu cevap üzerine karşısındaki kişi, ilahi fiilerin faydadan uzak olmalarının abes olacağını söylemiştir. Bunun üzerine İ. Ferid, ilahi fiillerin sayısız hikmet ve faydaları olduğu, tabi bir şekilde bu hikmet ve faydaların insanla ilgili olduğu ancak onun yaratmasındaki hüküm ve işlerin onun çiçekleri ya da dünyayı yaratmasını gerektirecek sebeplerden olamayacağından Alah'ın fiillerinde bir abes yoktur; cevabını vermiştir.

İ. Ferid'e göre Allah'ın fiillerinin amaca yönelik olması demek, Allah'ın bir eksikliğini bu fiil ile tamamlamaya çalışması demektir ki bu mümkün değildir.

---

159 Büchner, a.g.e., s.429.
160 Ferid, a.g.e., s.274.

Çünkü bir fiilin amaca yönelik olması failin bir eksikliğini tamamlamasını gerektirmektedir.[161]

Buradan anlıyoruz ki İ. Ferid, gaye delilinden ziyade hudûs delilini savunmaktadır. Her şey varlığını Allah tarafından yaratılmasına borçludur. Tabiat kendi kendini inşaa edemez. Âlemdeki devamlılık da Allah'ın yaratmasıyla mümkün olmaktadır. Ona göre, düzenli oluşumlar da bunun kanıtıdır. Materyalistlerin anlamsız ve gayesiz bulduğu oluşumların da bizim kavrayamayacağımız faydaları vardır. Ancak yine de Allah'ın yaratmasında bir gaye aramak yanlıştır. Böylece İ. Ferid, tabiatın ve canlıların Allah'ın yarattığı şeyler olduğunu, ezeli ve ebedi olmadıklarını hudûs deliline dayandırmış olmaktadır. Yaratılan her şey "hadis" tir, "mümkün varlık" tır.

Âlemin, canlıların varoluşu, Hudûs delili çerçevesinde Tanrı - Âlem İlişkisini ele almaya çalıştığımız bu kısımlardan sonra İsmail Ferid'e göre Tanrı - İnsan meselesini daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

2. 2. İsmail Ferid'e Göre Tanrı- İnsan İlişkisi

İsmail Ferid'in düşüncesinde Tanrı- insan münasebetini nasıl bir anlayışa göre konumlandırdığını ortaya koymak için bazı meselelere değinmeliyiz. Bunlardan ilki, onun insan görüşüdür. İkinci mesele, insanın bir ruha sahip olup olmadığı, sahipse bu ruhun mahiyetinin ne olduğu ve insanın Tanrı ve âlemle olan münasebetinde ruhun üstlendiği görevin ne olduğu meselesidir. Bir diğer mesele, insanın bir iradeye sahip olup olmadığı, sahipse bu iradenin mahiyetinin, sınırlarının ve işlevlerinin ne olduğu meselesidir.

2.2.1. İsmail Ferid'in İnsan Görüşü

Büchner, "Madde ve Kuvvet" te canlıların varoluşunu anlatırken, insan hakkındaki fikirlerini ortaya koymuştur. Ona göre insan, diğer canlılar gibi evrimleşme süreci sonunda yetkinleşerek oluşmuştur. Hayvanlar da insanlar da aşama aşama meydana gelmişlerdir. İnsan, hayvanın evrimleşmiş, yetkinleşmiş halidir ve evrime tâbidir. Büchner'e göre evrim kanununun ilkeleri, jeoloji ve anatomi bilimi, insanla-

[161]Ferid, a.g.e., s.272-273.

rın kendilerini hayvanlardan ayrı ve yüksek farzetmelerinin önüne geçmiştir. İnsanlar da bu evrim planının içindedirler. İnsanların bedenlerinin yapısı, kendilerini hayvanlara bağlayan en samimi bir vasıtadır.[162]

İ. Ferid ise bu görüşe karşı çıkmaktadır. Ona göre bu değerlendirmeyi dinlemek için jeolojinin sahih bir bilim olduğunu kabul etmek gerekir.[163] İ. Ferid'e göre jeoloji sahih bir bilim değildir. Ona göre, bazı hayvanların insan türünden önce bulunması ne o hayvanların ne de insan türünün kendiliğinden ortaya çıktığına hiçbir şekilde delalet edemeyeceğinden dolayı, aşamalı ortaya çıkış ve oluşum düşüncesini yalnız düşünceden ibaret kabul edebiliriz.

İ. Ferid'e göre, insanlar aşama aşama ve kendiliğinden ortaya çıkmamışlardır, bilakis bir yaratıcının yaratmasıyla meydana gelmişlerdir. Burada Büchner'in diğer canlıların ve insanın varoluşunun başlangıcını açıklamak için evrim düşüncesine yer verdiğini görüyoruz. Büchner, başlangıcı olmadığını iddia ettiği bir hayatın, ilk nasıl ortaya çıktığını anlatmaya çalışırken zamanının bilimsel verilerinden faydalanmıştır. Ezelden varolduğunu düşündüğü canlı bir organizmanın, gelişerek canlıları ve insanı varettiğini savunmaktadır.

Biliyoruz ki, bilimsel verilerle canlıların benzerlikleri, fosillerin yaklaşık olarak yaşları vb. hakkında bilgi edinebilmekteyiz; ancak ilk varoluşun kökeni hakkında bildiklerimiz varsayımdır. İ. Ferid'in burada Büchner'e olan itirazının bir yönü bilimseldir. Bu itiraz, deneyimleyemeyeceğimiz bir zamanla ilgili varsayımların kesinlikten uzak olacağı iddiasıdır.

İ. Ferid, bu konuda şöyle düşünmektedir: Özellikle hayvanların her türünün belirli birer vatanı bulunduğundan, bir türe mahsus olan vatan deprem olaylarından dolayı yerle bir olup da topraklara karışmış olan bu hayvanlar, zaman geçtikçe fosilleşmiş olsalar bu durum Dünya'nın oluşum devirlerine mahsus olmak üzere mi kabul olunur, yoksa Dünya'nın istidadının gereklerine mi bağlanır? Bu gibi araştırmalardan hiçbir vakitte jeolojinin doğruluğu açığa çıkmaz. Nasıl çıksın ki? Tabiat açısından bu surette bir Dünya'nın oluşmasına imkan yoktur.[164]

[162]Büchner, a.g.e., s.492.
[163]Ferid, a.g.e., s.237.
[164]Ferid, a.g.e., s.238.

Burada İ. Ferid'in şüpheleri ve itirazları, bilimsel bakış açısını ve merakını yansıtmaktadır. İ. Ferid'in itirazının bir yönü de siyasi ve dinidir. Büchner'in, yaratma fikrini inkarına, bir tepki niteliğindedir. Bilimsel olarak veri elde edebildiğimiz jeoloji bir bilimdir. Ancak bir bilimsel uğraşı sonucu elde ettiğimiz bilgileri ideolojik çerçevede kullanmak ve bilimsel veriden aslında çıkmayacak olan düşünceleri çıkarmak ve bunu bir ideoloji, din haline getirme çabası düşünce tarihinde şahit olunan bir durumdur.

Yabancı fikir akımlarının sebep olduğu ideolojik ve dini tartışmaların, samimi olmayan temellerden kaynaklandığı düşüncesiyle, İ. Ferid'in jeolojiye şüpheyle yaklaşmış olması ihtimal dahilindedir. Çünkü dönemin düşünce ekseni, yeni düşünce akımlarının ve bilimsel gelişmelerin etkisi altındaydı. Bu yeni düşünceler ve gelişmeler; önemli sosyal, siyasi ve dini sonuçlar doğurmaktaydı.

Büchner'in görüşüne göre diğer tüm canlılar ve insan tabiatın kendiliğinden oluşmuş bir unsuruydu. İ. Ferid bu görüşe karşı olarak diğer tüm canlıların ve insanın bir yaratıcının kudreti olmadan meydana gelmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Bu bölümde, İsmail Ferid'in Büchner'in görüşünden farklı olarak insanı tabiatın kendiliğinden meydana getirdiği bir parçası olarak görmediğini anlıyoruz.

2.2.2. İsmail Ferid'in Ruh Anlayışı

Ruh konusuna açıklama getirirken Büchner, insanın hayvanla olan fizyolojik benzerliğinden yola çıkmaktadır. Her ikisi de benzer fizyolojik yapıya sahip olduğuna göre ve insan hayvanın evrimle gelişmiş hali olduğuna göre ruh bakımından da aynı varoluşa sahip olmalıdır. Büchner, eğer insanın ruhu ebedi ise hiç tereddüte yer yoktur ki, hayvanların ruhu da ebedidir, her ikisi de esas vasıfları itibarıyla aynı sonucu elde etmeyi hak etmiştirler; demektedir.[165]

Ancak Büchner, hayvanların da insanların da ruh denilen bir "hayat kuvveti" ne sahip olmadıklarını düşünmektedir. Bu düşüncesini de ruhun bir beden, organ şeklinde var olmamasına bağlamaktadır. Ona göre, gelişmiş bir dimağın düşünceden soyutlanmış bulunması nasıl mümkün değilse, beyinsiz veya buna benzer diğer bir

---

[165]Büchner, a.g.e., s.634.

organsız düşünce ve ruhun varlığı da öylece mümkün değildir. Bu yüzden bütün kainatı kuşatan bir ruhun varlığı ihtimal dışındadır.[166]

Büchner için düşünce, madde olarak görebildiğimiz bir organik yapı gerektirmektedir. Böylece düşünceye sahip, zeki, bedensiz bir ruh tasavvur edemeyeceğimiz görüşündedir. Ona göre ruh, kendi kendini tanıtmaya muktedir olmadığından, birtakım organlarla müşterek bir halde bulunur. Bu organlar ise cinsiyete, yaşa vs. göre değişirler, yani fizyolojik yapıya bağlıdırlar. Bu sebeplerle, şahsi bir ebediyetin mevcudiyetini ve insanın cismen öldükten sonra ruhen yaşamaya devam edeceğini asla kabul edemeyiz.[167]

Kanaatimizce Büchner, ruhun varlığına inanmak için değişmeyen, yok olmayan, fizyolojik değişkenlere bağımlı olmayan, ancak fiziksel olarak da varlığını duyularımızla algılayabileceğimiz bir şey aramaktadır. Burada Büchner yine materyalist anlayışını bilimcilikle ortaya koymaktadır. Bilimsel olarak ruhun fizyolojisini görmediği için onu inkar etmektedir.

İ. Ferid, Büchner'in ruh anlayışını, maddeyi bir araya getirdiğimizde ruha sahip bir varlığı elde edemeyeceğimizi söyleyerek eleştirmektedir. Mutlaka, bizim fizyolojik gelişim gibi gözlemleyemeyeceğimiz bir yaratılış süreci söz konusudur. İ. Ferid'e göre, yalnız bu unsurun fosfor, kükürt, demir vs. gibi maddelerden oluşmasının neticesinde "hayat" ve "ruh" denilen hakikati meçhul bir şey meydana gelip, bu oluşumun üreme fiilini gerekleştirmeye bile başladığı iddiasını onaylayamayız.[168]

İ. Ferid için hayat "ruh" un olduğu yerde vardır; fizyolojik, biyolojik varlığı ikinci plandadır. Büchner'e göre fizyolojik varlığın kendisi zaten hayat sahibidir, "ruh" a ihtiyacı yoktur. Organikler, inorganiklerden oluşabilme yetisine sahiptir.

Bilimsel olarak baktığımızda bir canlının oluşması için biyolojik bir döllenme sürecinin olduğunu bilmekteyiz. Ancak bu döllenme, biyolojik varlığın her olduğu yerde gerçekleşmeyen karmaşık bir yapıya sahiptir. İ. Ferid, her organlaşma olan yerde canlılığın yerine gelmeyeceğini bu açıdan savunmuş olabilir. Ancak, ruha sahip bir varlığın oluşması için organiklerin var olması da bunun bir şartı ve kuralıdır.

---

[166]Büchner, a.g.e., s.625.
[167]Büchner, a.g.e., s.625.
[168]Ferid, a.g.e., s.235.

Burada bir tabiat kanunu söz konusudur. Ancak, Büchner'in söylediği gibi bu tabiat kanununun bir yaratıcı kudrete ihtiyaç duymadan devam ettiğini söylemek ise farazidir. Fizyolojik, biyolojik vs. süreçlerin Tanrı'nın yaratma kanunları olmadığını nasıl kanıtlayabiliriz? Nitekim, İslam anlayışına göre biz bu süreçleri, Allah'ın yaratma adetleri olarak bilmekteyiz.

İ. Ferid, ruh hakkında Râzi'nin fikirlerine atıf yapmaktadır. Ruhun mevcut olması ile varlığının niteliği bahsinin kökeni "ben" zamiriyle işaret olunan şeyin mahiyetinde ihtilaf olunmasından ibarettir. Bu konuda birçok görüş var ise de ruhun mahiyetindeki ihtilaf ve ihtimal dört tanedir:

Birincisi, "ben" zamiriyle işaret edilen zatın şu özel heykel ve duyulur bedenden ibaret olmasıdır.

İkincisi, şu bünyeyi bir araya getiren parçaların mizaç ve tabiatından ibaret olmasıdır.

Üçüncüsü, söz konusu bünye dahilinde latif bir cevher olmasıdır.

Dördüncüsü, söz konusu bünye dışında bir kuvvet olmasıdır.[169]

İ. Ferid'e göre ruh vardır, yaratılmıştır. Tartışma yalnızca ruhun mahiyeti konusunda olmalıdır. İ. Ferid, Razi'nin ruh hakkındaki şu tanımını kabul etmektedir: Ruh hadis cevherdir ve muhdise muhtaçtır, bu yüzden yaratıcının fiili ile hadis olmuştur. Ruhun mahiyeti ise latif cevherdir. Örneğin bir insan, bir hastalık ya da kaza sebebiyle kolunu vs. kaybetse ruhunda bir farklılık oluşmaz; sadece fiziksel bir eksiklik hisseder.[170] İ. Ferid'e göre, ruhun maddeye bağlı olduğunu kanıtlamamız için maddede meydana gelen eksikliğin ruhu etkilemesi gerekmektedir. Öyle olmadığına göre ruh, maddi değildir. Ancak, ruhun yokluğu maddenin "hayat" sahibi olması durumuna bir son verebilir.

Biliyoruz ki, ruhla beden birbirlerine bağlıdırlar. İnsanın hayati organlarına zarar geldiğinde, bu zarar onun hayatını kaybetmesine neden olabilir. Hayatını kaybeden bir insanın bedensel bütünlüğü ise zamanla bozulmaya maruz kalmaktadır. Buradan anlamaktayız ki hem ruhtan bedene hem bedenden ruha giden hayati bir bağ söz konusudur. İsmail Ferid'in insan görüşünü daha iyi kavramamız için, onun ruh anlayışına değindik. Şimdi de bu çerçevede onun irade anlayışını ele alacağız.

---

[169]Ferid, a.g.e., s.241.
[170]Ferid, a.g.e., s.243.

2.2.3. İsmail Ferid'in İnsan İradesi Anlayışı

Büchner'e göre insan da madde ve kuvvet gibi tabiata tabidir. İnsanın başına gelenler, yapıp ettikleri bu tabiatın bir parçasıdır. Yani insanın iradesi yoktur. İşte esasen tabiatın bir ürünü olan bu insanın yalnız bedeni değil, kendi iradesi, fiilleri, duyguları, düşünceleri de tamamıyla tabiata, genelliğin ve bütünlüğün ihtiyaç ve zorunluluklarına bağlıdır. İnsanların tamamıyla özgür ve mükemmel bir irade sahibi oldukları iddiası ancak insana ve insanın hakikatine dair kesin bilgileri ve tecrübeleri olmayan birtakım basit fikirli kimselerin tahayyül ve icat ettikleri batıl bir fikirdir. Derin bir inceleme bize gösterir ki, insan tabiatla, tabiatın etkileriyle gayet sıkı ve zorunlu bir ilişki içerisindedir.[171]

Büchner, insanın iradesini belirleyen şeyleri üç kısım olarak ayırmıştır. Birinci silsile, her şahsın kendine özgü maddi ve manevi istidatları, eğilim ve nefretleri ve diğer tabiatlarıdır. Bunlar ancak ebeveyninden ve atalardan kalıtım yoluyla geçerler ki, bunların fiiller üzerinde kesin etkileri vardır. İkinci silsile ise eğitim ve öğretimden, görenekten gelen etkilerdir. Bunların da cüz'i irade denilen yetiyi oluşturmada büyük önemleri vardır. Üçüncü silsile, hayatın ve çevrenin etkileridir.[172]

Büchner'e göre insan, tabiat kanunlarının bir ürünüdür. O sosyal çevre ve eğitimin etkilerini de bu kanunların bir parçası gibi görmüştür. Burada psikolojik bir determinizm söz konusudur. Bu anlayışa göre, bir çocuğun nasıl biri olacağı önceden belirlenebilir. Büchner'e göre: Örneğin istatistik bize gösteriyor ki, bazı belirli hallerde mutlaka birtakım cinayetler, intiharlar, hırsızlıklar ya da evlilikler gerçekleşiyor. İşte burada rastlantı ve arzu yerine, tabiatın belirli ve zorunlu bazı kanunlarını kabul etmek daha doğru olur.[173]

İ. Ferid, insanın algılamasının ve iradi hareketinin, onun cisimselliğinden kaynaklandığı görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre her hayat bulunan yerde, iradi hareket de bulunmaktadır. Burada Râzî'nin şu görüşlerinden yola çıkmaktadır: Cisimsellik iradi hareketi gerektirseydi, her cisimde az çok iradi hareket bulunması

[171]Büchner, a.g.e., s.659.
[172]Büchner, a.g.e., s.660.
[173]Büchner, a.g.e., s.659.

gerekirdi ki, halbuki gerektiriyor değildir. Ve bir de cisimsellik iradi harekete manidir. İnsan madem ki birtakım unsurlardan bileşmiş olup, içinde kendini harekete geçirecek bir dışsal kuvvet yoktur, şu halde insanın hareket etmesi kendiliğinden mümkün değildir.[174]

İ. Ferid'e göre, insanın iradesi, Büchner'in iddia ettiği gibi tabiata tabi değildir. Bir canlı, ancak yaratıcının takdiriyle hayata gelmektedir. Bir organik, kendi kendine hayat sahibi değildir.

İ. Ferid'e göre, insan diğer varlıklardan farklı olarak mükemmel şekilde yaratılmıştır. İnsanın varlığının hem maddi hem manevi yönü bulunmaktadır. İnsan aklen fiillerine muktedirdir; kendisinin lehine ya da aleyhine olan fiilleri ayırt edip, doğru olanı seçebilecek iradeye sahiptir. [175]

Bize göre de çevre, eğitim gibi pek çok sosyal psikolojik faktörlerin insan üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Ancak insan doğuştan getirdiği mizaç vs. gibi özellikleri ve iradi davranışları, seçimleriyle diğerlerinden ayrılabilecek bir varlıktır. Bu tip bir determinizm, bireysel farklılıkların görmezden gelinmesi demek olur. Benzer biyolojik özelliklere ve sosyal çevreye, eğitime sahip iki kardeşin bile aynı olaya farklı tepkiler geliştirebildiği ve birbirinden çok farklı özelliklere sahip yetişkinler olabildiğini sıklıkla gözlemleriz. Yani, insanın iradi yönelimleri için, Büchner'in söylediği gibi tamamen kuşatıcı bir determinizmden söz edemeyiz.

İsmail Ferid'in insan iradesi anlayışını ele aldıktan sonra, şimdi İsmail Ferid'in insanlara peygamber gönderilmesi hususundaki görüşlerini ve onun "Nübüvveti İspatı" nı inceleyeceğiz. Bu bölüm İsmail Ferid'in eleştirisiyle varmak istediği nihai noktadır. Büchner'in vülgermateryalizmine karşı yaptığı tüm eleştiriler sonucunda Allah'ın varlığına ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna, tartıştığı muhattabını ikna etmeyi amaçlamaktadır.

2.2.4. İsmail Ferid'e Göre İnsanlara Peygamber Gönderilişi ve Mucize

Nübüvvet, İslam dininde Allah'ın (c.c.), insanlara doğru yolu öğretmesi için nebi olarak seçtiği kişinin, peygamberlik vazifesidir. Yeryüzünde insanların ortaya çıkışı,

---

[174]Ferid, a.g.e., s.242.
[175]Ferid, a.g.e., s.47.

Büchner'e göre tabiat olaylarının bir sonucudur. İ. Ferid'e göre ise insan yaratılmıştır. O, bu konuda şöyle söylemektedir. Yeryüzünde insanların ortaya çıkışı ve oluşumu öyle birtakım tesirlerin ve tabiat olaylarının sonuçları olmayıp, âlem, âlemin Zât-i Bâri'nin kudret elinde dilediği gibi tasarruf olunur bir ilahi mülk ve bütün mahlukların rabbani sanatın eseri bulunduğuna şehadet ediyor. Özellikle insan türünün başlangıcı olan Hazret-i Âdem (Salavatullahi ve Selamuhu Ala Nebiyyina ve Aleyhi) Efendimiz'in Huda'nın mahluku ve yüce talim nimetlendirmeye mazhar oldukları nakilden başka akıl ile bile çıkarılabiliyor.[176]

İ. Ferid'e göre, Hazret-i Ebû'l-beşer Aleyhisselâm Efendimiz'in zuhurları yaratmayla olmayıp da tabiatın eseri olsaydı, üç tür imkansizdan biri lazım gelecekti: Ya bitkiler gibi yerden bitecek veya bir hayvandan doğacak veya -ipek böceklerinin kelebeğe evrimleşmesi gibi- herhangi bir türden evrimleşecek idi ki, bu ihtimallerin üçü de imkansızdır.[177]

İ. Ferid, natüralistlerin insanın maymundan evrimleştiği görüşlerine karşı şu itirazları dile getirmektedir. Zira maymunun insana evrimleşmesi ya sanat veya tabiat vasıtalarıyla olacak iken, sanat vasıtasıyla böyle bir evrim gerçekleşmediği için, o konuda düşünce beyanına hacet yok ise de tabait vasıtasıyla da evrimleşemeyeceği aşikârdır. Zira maymunun insana tabiat olarak evrimleşmesi caiz olsa idi, maymunun her ferdinin istisnasız evrimleşmesi caiz olurdu. Nitekim ipek böceklerinin evrimi caiz olduğundan bunların hiçbir ferdi evrimden kurtulamıyorlar.[178] Burada İ. Ferid, Büchner'in savunduğu, doğada evrimleşmenin öngörebileceğimiz bir düzeninin olmamasının evrimi bilimsel olarak kabul etmemize mani olduğunu belirtmektedir.

İ. Ferid, evrimi eleştirirken, Büchner'in de insanın ilim ve idrakini tecrübe sayesinde elde ettiğini itiraf etmesinin aslında evrime karşı bir görüş olduğunu iddia etmektedir. Çünkü İ. Ferid'e göre, bu itiraf maymundan evrimleşmiş bir insanın henüz tecrübeden yoksun olacağı için yeryüzünde hayatta kalmasının mümkün olmayacağını kanıtlamaktadır.

İlk yaratılan insan olan Hz. Âdem'in hayatta kalabilmesi için örneğin, yiyecekleri ve etrafındaki canlıları tanıması lazımdır; bu sebeple ilim ve tecrübe

---

[176]Ferid, a.g.e., s.289.
[177]Ferid, a.g.e., s.289.
[178]Ferid, a.g.e., s.290.

sahibi olmadığı -maymundan evrimleşmiş olduğu- düşünülemez. Buradan Hz. Âdem'e, Allah (c.c.) tarafından ilim öğretildiği sonucuna ulaşırız. İ. Ferid, bu konuda şöyle düşünmektedir. Hazret-i Âdem Aleyhisselâm'ın harikulade olarak yaratıldığını ve kendilerine harikulade vahiy ve talimin gerçekleştiğini aklen itiraftan başka çaremiz olmadığından ve Hazret-i Âdem Aleyhisselâm hakkında gerçekliği doğru olan vahyin bazı nebi fertler türü hakkında da doğru olacağından diğer nübüvvetlerin gerçekliği de aklen sahih ve doğru olmuş olur.[179] İ. Ferid burada, nübüvvet konusundaki ispatını Şerh-i Mevâkıf'dan ve diğer kelâm eserlerinden edindiği bilgilere göre yaptığını belirtmektedir.

İ. Ferid'e göre, nübüvvetin gerçekliğinin imkanına itiraz mümkün değildir. 1290 sene önce Hazret-i Muhammed Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimiz'in nübüvvet davasıyla ve mucizeler göstererek risâlet iddiasını ispat buyurdukları sabittir.[180]

İ. Ferid'e göre müslüman olan olmayan herkes, Hazret-i Muhammed (S.a.v.)'in nübüvvet iddiasında bulunmuş olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak ihtilaf konusu olan mucize meselesidir. İnsanların ittifak edemedikleri şey, Hazret-i Muhammed Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimiz'in, mucize gösterip göstermediğidir. Nübüvvete muhalif olanlar iki fırkaya ayrılmaktadır. Bir fırka, asla mucize görülmediğini iddia ederken, diğer fırka gösterilen şeyin mucize olmadığını iddia etmektedir.[181]

İ. Ferid'e göre, insanın kudreti dışında olan şeylere mucize diyoruz. O'na göre bizzat mevcut olan mucize, Kur'ân-ı Azimü"ş-Şan'dır. Bugün okuduğumuz Kur'ân, Hazret-i Resulullah Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimizin o zaman "Ey muhalifler, ey müşrikler! Eğer Kur'ân Allah'ın kelâmı değil de benim sözüm ise siz de benim gibi insan olduğunuz halde ve ben sizin söylediğinizin benzerini söylemeye nasıl kâdir isem sizin de benim söylediğimin benzerini söylemeye tabii olarak kâdir olmanız zorunlu olmakla, bunun mislini söyleyebilir idiniz. Madem ki birçoğunuz bir yere gelerek ve birbirinize yardım ederek bunun bir suresinin mislini söylemeksizce mümkün olabilir iken söyleyemiyorsunuz ve söyleyemeyeceksiniz, şu halde bunun

---

179 Ferid, a.g.e., s.292.
180 Ferid, a.g.e., s.293.
181 Ferid, a.g.e., s.293.

Allah kelâmı olduğuna niçin inanmazsınız?” diye meydan okudukları Kur’ân olup o zaman nasıl mucize ise bugün de o şekilde mucize olmakla günümüzde “mucize” bütün özellikleri ve sıfatlarıyla mevcut olmuş olur.[182]

İ. Ferid’e göre Allah’ın kelâmının bir benzerinin insanlarca söylenememiş olması, onun mucize olduğunu kanıtlamaktadır. Kur’an-ı Kerim’in bazı ayetlerinde bu delile işaret edilmiştir. Örneğin Elmalılı Hamdi Yazır mealine göre, Yunus Suresi otuz sekizinci ayette şöyle buyrulmaktadır: “Onu o (peygamber) uydurdu mu diyorlar; de ki; haydi siz de onun gibi bir sure getirin ve Allah’tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onu da yardıma çağırın. Eğer sözünüzde sadık iseniz, bunu yapın.” Burada İ. Ferid, Kur’an-ı Kerim’den de kuvvet alarak mucizenin varlığının delilinin, bizzat Kur’an-ı Kerim olduğunu belirtmektedir.

İ. Ferid, yaşanmış olaylar bakımından bir kaç örnek mucize de aktarmıştır. Bu örneklerden biri şöyledir: “Bize Musa bin İsmail nam zat rivayet eyledi, ona dahi Abdu'l-aziz bin Müslim ve ona dahi Hasin rivayet edip, Hasin dahi Salim bin Ebu'l-ca'd'dan ve o dahi Hazret-i Cabir bin Abdullah Radiyallahu Te’âla Anh'dan rivayet edip dedi ki: Hudeybiye gününde insanlar susuzluktan yandılar. Hazret-i Resul-i Ekrem Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimiz'in saadetleri huzurunda bulunan bir rekveden abdest aldıklarını insanlar gördüklerinde saadet huzuruna vardılar. Hazret-i Resulullah Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimiz'in ‘Neniz var?’, yani ‘Ne istiyorsunuz?’ buyurmalarıyla ve insanların ‘Saadet huzurunuzda bulunan sudan başka içecek ve abdest alacak suyumuz yoktur’ demeleriyle, Hazret-i Resulullah Sallallahu Te'âla Aleyhi Vessellem Efendimiz mübarek ellerini rekveye koydular. O anda parmakları arasından su fışkırmaya başladı. Su pınarları gibi. Biz de içtik ve abdest aldık. ‘Ne kadar var idiniz?’ diye sorduğumuzda (yani Salim bin Ebu'l-Ca'd sorduğunda) Hazret-i Cabir Radiyallahu Te’âla Anhu 'Yüz bin kişi de olsak yetişecek idi, lakin orada beş yüz kişi var idi' buyurdu.”[183] Bu olay Peygamber Efendimiz’ in (S.a.v.) döneminde yaşanmış olayların, günümüze aktarılmış bir örneği olmakla İ. Ferid için mucizenin ve nübüvvetin varlığının delillerindendir.

İ. Ferid'e göre, gösterilen şeyin mucize olmadığını iddia edenlerin; mucize olmayan şey sanat olacağından bunun nasıl bir sanat olduğunu açıklamaları

[182]Ferid, a.g.e., s.309.
[183]Ferid, a.g.e., s.298.

gerekirdi. Bu zatlar mucize unvanıyla gösterilen şeylerin neden ibaret bulunduğunu ve mucize değil de bir sanat ise nasıl yapılabildiğini anladıktan sonra geri gelip Nübüvvet davasında bulunan zatı gördük. Kelimeleri şunlardır, mucizeler dediği şeyler de filan ve filan yollarla yapılabilir şeylerdir ve aslında mucize değildir; demiş olmaları gerekirdi.[184] Fakat böyle bir durum mevcut değildir. İ. Ferid, İslam ehli haricindekilerin, saadet devrine ilişkin doğru bilgiye sahip olmadıklarını, çünkü bu konuda araştırmalarının olmadığını söylemektedir. Ona göre mucize hem mümkün, hem gerçektir. Nübüvvet bir harikuladedir.

Burada İ. Ferid'e göre, mucizenin mucize olduğunu kabul etmediğimiz takdirde, bunun insanın işlediği bir fiil olacağından, mucize olmayan şeyin sanat olması gerektiği düşünülmelidir. Eğer mucize sanat olsaydı, muhaliflerin mutlaka bu sanatın nasıl icra edildiğini söylemeleri gerekirdi.

İ. Ferid, mucizeyi reddedenlerin, materyalist olmaları durumunda dahi tabiatta olağanüstü şeylerin de olduğuna şahit olmaları gerektiğini söyleyerek; âlemde harikuladenin varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Görüldüğü üzere, bu görüşleriyle İ. Ferid, nübüvveti mucizenin varlığına dayandırarak ispatlamaya çalışmıştır. Büchner'in tabiatçı anlayışını ve onun metafiziği yadsıyan görüşlerini muhattabının gözünde iptal etmiş gözükmektedir.

---

[184]Ferid, a.g.e., s.320.

SONUÇ

Osmanlı'nın klasik düşüncesini, felsefede İbn-i Sina, kelâmda Fahreddin er-Râzî ekolü oluşturuyordu. Batılılaşma hareketleriyle birlikte farklı düşünce akımlarının etkisi bu paradigma dışına çıkma eğilimlerine neden olmuştur.

19. y.y. Osmanlı düşünce dünyası, çevirilerle farklı görüşlerin yayıldığı bir dönemdir. Bu dönemde doğa felsefesi, ontoloji, kozmoloji ilişkisini içeren farklı görüşler gelişmiştir. Bu görüşlerden biri de materyalizmdir. Materyalizm, Osmanlı düşünce dünyasına etki eden, bir tür -Batı'daki gibi olmasa da- din-bilim çatışması ortaya çıkarmıştır.

Büchner, fizyolojinin çıkarımları ile evrim teorisine dayanan bir materyalizm geliştirmiştir. Bu görüşler mekanist maddeci bir varlık-evren-Tanrı anlayışını beraberinde getirmiştir. Bu anlayış bilimci kaba materyalizm, vülgermateryalizm olarak da adlandırılmaktadır.

Son dönem Osmanlı düşünürlerimizden İsmail Ferid, Louis Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı eserini eleştirirken, klasik Osmanlı düşüncesinden yana tavır almıştır.

İ. Ferid'in "İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn" u bir vülgermateryalizm eleştirisidir. Bu eserinde o, âlemin ve canlıların, evrimle "tabiat kanunu" sayesinde varolduğu, ezeli, ebedi ve yaratılmamış olduğu iddialarını eleştirmektedir.

İ. Ferid'e göre âlem yaratılmıştır. Âlem ve âlemde var olan her şey "hadis" tir, "mümkün varlık" tır. Bu noktada o, "Hudûs delili" ne göre Allah'ın varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır.

Büchner'e göre âlem ve varlıklar "madde ve kuvvet" ten oluşmuşlardır. Madde ve kuvvet hem ezelidir hem ebedidir. Bu özellikleri onların ve dolayısıyla âlemin ve âlemdeki her şeyin yaratılmamış olduğunu kanıtlamaktadır. Büchner, evrendeki pek çok meseleyi vardığı bu sonuca dayandırarak açıklama yoluna gitmektedir. Bilimci ve naturalist materyalizmi ile Büchner, Tanrının varlığı ile ilgili delillerden gaye-sebep delilinin ve hudûs delilinin (kozmolojik delil) aksi yönünde fikirler öne sürmektedir. Burada Büchner'in bilimin sonuçları üzerinden metafizik yorumlar yaptığını söyleyebiliriz. O ise bilimin metafiziği ve dinleri sona erdireceğini düşünmekteydi.

İ. Ferid, eleştirisinde ilk olarak, âlemin varoluşu meselesini ele almıştır. Burada, âlemin başlangıçta, Büchner'in iddia ettiği gibi zerre olmadığını ifade etmektedir. Büchner için âlemin başlangıçta zerre olması, ezelden bir varlığının bulunması manasına gelmektedir. Bu sebeple o, Tanrı'nın varlığını yadsımaktadır. Büchner, bilimsel olarak, çekim kuvvetinin ve atomların mahiyetinin evrenin oluşumunu sağladığını anlatarak varoluşu ezele götürmektedir. Âlemin oluşumu ve yapısı meselesinde de Büchner, Dünya'nın bir nebülozdan kopmuş olduğunu iddia etmektedir.

İ. Ferid, ezelin bilgisini deneyimlememiz mümkün olmayacağı için âlemin ezelden var olduğunu ve Dünya'nın bir nebülozdan kopmuş olduğunu, Büchner'in kanıtlayamayacağını, bu sebeple onun düşüncelerinin bilimsel olmadığını söylemektedir. İ. Ferid, bu itirazlarını çekim kuvvetinin, evrenin oluşumu üzerindeki etkilerini irdeleyerek ve atomların mahiyeti üzerinde durarak açıklamaya çalışmıştır. Bu konuda yer çekimi ile ilgili örneklendirmesinde bilimsel olarak hatalı çıkarımlarda da bulunmuştur. Günümüzde ise fizik alanında Dünya'nın oluşumuyla ilgili araştırmalar yapılmaktadır.

Büchner, evrenin, tabiatın ve canlıların bir yaratıcıya ihtiyaç göstermeksizin var oldukları düşüncesini, maddenin ve kuvvetin ezeli ve ebedi oluşuna bağlamaktadır. Ona göre, "madde kuvvetsiz, kuvvet maddesiz olamaz". İ. Ferid, kuvvetin ve maddenin ebediliği, ezeliliği konularında, kuvvet ve maddenin mahiyetlerinden ve madde-kuvvet, madde-kuvvet-hareket ilişkilerini bilimsel açıklamalarla ortaya koymaya çalışarak, Büchner'in görüşlerini reddetmektedir.

Canlıların varoluşunda ilk unsurun ezelden yeryüzünde var olduğunu ya da uzaydan bir gök olayıyla kopup gelen bir organizma parçasından ürediğini iddia eden Büchner'in tersine İ. Ferid, bu unsurun ezelden beri var olmadığını, sonradan yaratılmış olduğunu savunmaktadır. Büchner'e göre bu canlı organizma, evrimle tabiat olaylarına maruz kalarak gelişmiş ve tabiatı, tüm canlıları ve insanları oluşturmuştur.

Büchner, her hayat sahibi varlığın, yine bir hayat sahibi varlıktan meydana geldiğini söyleyerek yaratılışın olmadığını iddia ediyordu. İ. Ferid, hayatın varlığının, "hayat unsuru" denilen söz konusu bu ilk organik maddeye bağlanmış olmasını reddetmiştir. Ona göre, birtakım organik maddeleri bir araya getirdiğimizde

ruh sahibi bir canlıyı elde edemeyiz. Bir canlının varolması için, mutlaka madde birleşiminden farklı bir durum, “yaratılış” gerekmektedir. İ. Ferid, burada yaratılış meselesine açıklık getirmek için kelâma başvurmuştur. Bu yolla o, ilk unsura “hayat unsuru” yerine “unsur-ı mevâlid” (vücut bulma unsuru) demenin daha doğru olacağını söylemektedir. Çünkü hayat, bizzat maddeden değil, maddeye ruh üfleyen bir yaratıcıdan gelmektedir.

Büchner’in insan anlayışına göre, insan diğer canlıların evrimleşmiş, gelişmiş halidir; tabiat olaylarının bir sonucudur. O, ruhu inkar etmekte, ruhun madde olarak fiziksel bir karşılığı olmadığı için ölümsüz olamayacağını iddia etmektedir. İ. Ferid’in insan anlayışı ise Fahreddin Râzî'nin düşünce sisteminden kaynaklanmaktadır. Ona göre insan diğer varlıklardan üstün olarak yaratılmıştır. Ruh, “hâdis cevher” dir.

Büchner, tabiatta kendiliğinden işleyen bir matematiksel düzenin varolduğunu iddia etmektedir. Bu düzende gaye sebep, yaratılma gibi unsurlara yer bırakmamaktadır. İ. Ferid tabiatın yaratılmış olduğunu, ancak bunun ayrıntılarını bazen bizim anlayamayacağımız düzeyde hesap edilemez olduğunu söylemektedir.

İrade meselesinde, Büchner’e göre insan da doğanın bir parçasıdır. İnsanın iradesi kendine ait değildir; tabiatın bir unsurudur. İ. Ferid’e göre ise insan kendi iradesinin hakimidir. Kendi düşünce ve inancına göre davranışta bulunma yetisine sahiptir.

Büchner, “tabiat kanunu” adını verdiği bir düzenin âlemi ve âlemde ki herşeyin varlığını oluşturduğunu söylemektedir. Bu kanunun yöntemi evrimdir. Evrim, aşama aşama yetkinlik kazanma zekasına sahiptir. Hiçbir şey yaratılmış değildir. Varlıklar bir gaye üzerine değil, tabiat kanunları çerçevesinde doğal bir şekilde ilerlemektedir. İ. Ferid, Büchner’in bu düşüncelerini eleştirmekte, âlemin ve âlemde var olan her şeyin yaratılmış olduğunu söylemektedir. Ona göre tabiat hiçbir şeyi var edemez. Çünkü kendisi sonradan var olmuştur. Âlemi var etmesi için tabiatın, âlemden önce varolması gerekmektedir. Halbuki böyle değildir. Bu sebeple o, Allah’ın varlığının delillerinden hudûs delilini temel almıştır.

Son olarak, İsmail Ferid, Hz. Muhammed’in (S.a.v.) nübüvvetinin ispatını yapmaya çalışmıştır. O, bu ispatı daha çok mucizenin varlığı üzerinde şekillendirmektedir. Ona göre mucize vardır, harikuladedir. Âlemde var olan

mucizeler, Allah'ın varlığının delillerindendir.

Çalışmamızda, din-bilim çatışmasının temel tartışma konuları yer almaktadır. Bu meselelerin fen bilimleri açısından da ilahiyat açısından da hem eleştirilen hem eleştiren tarafından çok tutarlı ve sağlıklı bir incelemesinin yapılmadığı görülmektedir. Gerek Louis Büchner gerekse İsmail Ferid görüşlerini ortaya koyarken çoğunlukla din-bilim çatışması refleksiyle derinlemesine bir incelemede bulunmadan, yargıya varma ihtiyacı hissetmiştir. Bu çalışmanın güçlüğü, din-bilim çatışmasının; fen bilimleri, ilahiyat, felsefe, bilim tarihi gibi pek çok alanda bilgi sahibi olunmasını ve çalışma yapılmasını gerektirmesidir. Burada bilimsel uzmanlaşmanın aynı zamanda düşünce eksenimizde kopukluklar meydana getirmesinin, din-bilim çatışması gibi geniş açıdan bakılması elzem konular için güçlük oluşturmakta olduğunu söylemeliyiz.

Sonuç olarak bu tür meselelerin, farklı bilim dallarına hakim bilim insanları ve felsefeciler tarafından ele alınması bilimsel ve felsefi düşünce sıhhati açısından önemlidir.

Çalışmamız bir felsefe geleneği kurma çabası içinde yüksek lisans aşamasında, bir inceleme ve yeniden yorumlama noktasında bir katkı olarak değerlendirilebilir. Günümüzde bir felsefe geleneği oluşturmak açısından bilgi ve değer alanlarını, yeniden irdelemeliyiz. İslam ve düşünce alanındaki birikimlerden haberdar olarak batıcılık akımıyla karşılaşmamızda olan biteni yeniden ele alarak bugün geldiğimiz noktayı doğru tespit etmeliyiz. Bir medeniyet bunalımı yaşanan bu dönemin düşünce dünyamızdaki yankıları, Tanzimat'tan bu yana hala sürmektedir. Artık gündelik yaşamımıza dahi tesir etmiş bu bunalım, geri dönüşü imkansız değişimlere yol açmıştır. Ancak bu noktadan sonrasında isabetli atılımlar ortaya koymamızın, hem bizatihi varoluşumuz hem felsefi düşünce dünyamız açısından olumlu sonuçlar doğuracağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2014.

AKGÜN, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

AKGÜN, Mehmet, *Türkiye'de Klasik Materyalizm Eleştirileri*, Elis Yayınları, Ankara, 2014.

ALATLI, Alev (Derleyen), *Batıya Yön Veren Metinler 1*, (Çev.: Kapadokya MYO Çeviri ve Redaksiyon Heyeti), İstanbul, 2014.

ARSLAN, Ahmet, *Felseye Giriş*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2001.

BAUDART, A. vd., *Felsefe Tarihi Aklın Zaferi*, (Çev.: İsmail Yerguz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

BECERMEN, Metin, TAŞKIN, Ali, *Rönesans Yeniçağ ve 19. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, Sentez Yayıncılık, Ankara, 2013.

BOLAY, Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2008.

BÜCHNER, Louis, *Madde ve Kuvvet*, (Çev.: Ahmet Nebil, Baha Tevfik), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihine Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

COPLESTON, Frederick, *Felsefe Tarihi Nihilizm ve Materyalizm*, (Çev.: Deniz Canefe), İdea Yayınevi, İstanbul, 1998.

DALKILIÇ, Bayram, *Yunus Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti*, Kendözü Yayınları, Konya, 2004.

DEMİR, Osman, TÜRKER, Ömer, vd., *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Razi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.

DURANT, Will, *Felsefenin Öyküsü*, (Çev.: Ender Gürol), İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

ERDEM, Hüsamettin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Hü-Er Yayınları, Konya, 2010.

ERTUĞRUL, İsmail Fenni, *Materyalizmin İflası ve İslam-2*, (Sadeleştiren: Abdulhalim Kılıçsoy), Sebil Yayınevi, İstanbul, 1996.

Fatma Aliye Hanım, *Tedkîk-i Ecsâm*, (Sadeleştirenler: Ali Utku, Arzu Ekinci), Çizgi Kitabevi, Konya, 2009.

FERİD, İsmail, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, (Sadeleştirenler: Ali Utku, Abazar Sepehri), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

FEYZİ, Emin, *İlim ve İrade*, (Sadeleştirenler: Ali Utku, Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

KARA, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-1*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014.

KARAKUŞ, Rahmi, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Kitap, İstanbul, 1995.

KAYA, Bayram, *Felsefi Düşüncenin Kısa Tarihi*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2003.

KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara, 2002.

KÜÇÜK, Hasan, *Antikçağ'dan Günümüze Sistematik Felsefe Tarihi*, Kuşak Ofset, İstanbul, 1985.

LANGE, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi* (Çev.: Ahmet Arslan), Gündoğan Yayınları, 1. cilt, Ankara, 1990.

LANGE, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi Ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,* (Çev.: Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, 2. cilt, İstanbul, 1998.

MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

ŞEHBENDERZADE F. Ahmet Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*, (Sadeleştirenler: Erdoğan Erbay, Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

TAHSİN, Hoca, *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat,* (Sadeleştirenler: Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.

THİLLY, Frank, *Bir Felsefe Tarihi*, (Çev.: Nur Küçük, Yasemin Çevik), İdea Yayınevi, İstanbul, 2010.

TOKU, Neşet, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2013.

WEBER, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (Çev.: H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

Tez, Makale, Ansiklopedi ve Sözlükler

BOZKURT, Mustafa, *"Fahreddin Razi'nin Varlık Anlayışı",* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14:2, 2009.

CRAİG, Edward (Editör), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, England, 1998.

DAŞDEMİR, Yusuf, *İsmail Fenni Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

DEMİR, Osman, Türker, Ömer, "*İslam Düşüncesinde Fahreddin Er-Râzî Ekolü*", İsam Yayınları, İstanbul, 2013.

FAZLIOĞLU, İhsan, "Modern Dünyada Bilgi ve Zihniyet", (Konuşma Tam Metni), İstanbul, 2011.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

İSKENDEROĞLU, Muammer, *Fahreddin Razi'de İsbatı Vacib ve Tanrı Alem İlişkisi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.

ROSENTHAL, M., YUDİN, P., *Felsefe Sözlüğü*, (Çev.: Aziz Çalışlar), Sosyal Yayınlar, 1997.

ÖKTEM, Ülker, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılar'da Felsefe",* Milli Eğitim Dergisi, sy.143, Ankara, 1999.

YAVUZ, Yusuf Şevki, Fahreddin er-Râzî, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 12. Cilt, İstanbul, 1995.

İnternet Siteleri

FAZLIOĞLU, İhsan, Osmanlı: Bilim ve Düşünce, http://www.ihsanfazlioglu.net/.

KAYAOĞLU, Taceddin, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri, www.tarihtarih.com.